

ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ 491.550(09)

ТКБ: 81.2 (2 То)

Н - 18

НАЖМУДИНЗОДА РИСОЛАТ ХАЙРИДИН

**ТАЪРИХИ ТАШАККУЛИ ИСТИЛОҶОТИ
ЗАБОНШИНОСИИ ТОҶИК**

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмӣ
филология аз рӯйи ихтисоси 10.02.19 – Назарияи забон

ДУШАНБЕ – 2025

Диссертатсия дар кафедраи таърихи забон ва типологияи факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон иҷро шудааст.

Роҳбари илмӣ: **Гулназарзода Жило Бурӣ** – доктори илмҳои филологӣ, профессор, ректори Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Муқарризони расмӣ: **Назарзода Сайфиддин** - узви вобастаи АМИТ, доктори илмҳои филологӣ, профессор, мудири шӯбаи фарҳангшиносӣ ва истилоҳоти Институти забон ва адабиёт ба номи Рӯдакӣ;

Шердилова Сурайё Фармонбековна – номзади илмҳои филологӣ, дотсент, мудири кафедраи педагогика, психология ва методикаи таълими Донишдакаи ҷумҳуриявии тақмили ихтисос ва бозомузии кормандони соҳаи маориф

Муассисаи пешбар: Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Ҳимояи диссертатсия санаи “13” сентябри соли 2025, соати 13.00 дар ҷаласаи Шурои диссертатсионӣ 6D.KOA-036 назди Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода (суроға: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6, e-mail: laylo.hasanov@mail.ru; тел.: (+992) 904156317) баргузор мегардад.

Бо мазмуну муҳтавои диссертатсия дар китобхонаи илмӣ Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода ва тавассути сомонаи www.dbz.tj шинос шудан мумкин аст.

Автореферат «___» _____ соли 2025 ҷирифта шудааст.

Котиби илмӣ Шурои диссертатсионӣ,
номзади илмӣ филология, дотсент **Ҳасанова. Ш.Р.**

МУҚАДДИМА

Диссертатсия ба таҳқиқи масъалаҳои назариявии таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик бахшида шудааст.

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Мубрамии мавзуи таҳқиқ дар ин аст, ки бояд илми забоншиносӣ дар баробари дигар масъалаҳо таърихи ташаккули истилоҳотро мавриди таҳқиқ қарор дода, бар мабной сарчашмаҳои илмӣ муътамад ва асоси таърихӣ он инкишоф диҳад. Зеро, маҳз истилоҳот заминаи асосии дарки дониш ва илмҳо буда, дар шароити кунунӣ таҳқиқу баррасӣ намудани он муҳим аст. Аз ин нуқтаи назар, таҳқиқи таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик барои рушди илми ватанӣ саривақтӣ мебошад. Бояд тазаққур дод, ки дар илми забоншиносии тоҷик оид ба ҷанбаҳои мухталифи истилоҳот қорҳои илмӣ таълиф гардидааст, вале доир ба таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносӣ дар бахшу гурӯҳҳои мушаххас қори алоҳидаи таҳқиқотӣ ба анҷом нарасидааст. Аз ин лиҳоз, дар таҳқиқоти диссертатсионӣ тасмим гирифта шуд, ки вобаста ба таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар асоси манбаъҳои бостонӣ, асрҳои миёна ва даврони муосир қори таҳқиқӣ ба анҷом расонида шуда, зимни он шаклгирӣ ва инкишофи истилоҳоти соҳаи забоншиносиро ба таври мушаххас таҳлил ва баррасӣ намоем.

Мавриди зикр аст, ки ҳалқиятҳои гуногун дар давоми ҳастии ҳеш луғату истилоҳоти мухталифро таҳия ва истифода намуаанд ва он яке аз заминаҳои фарҳангии миллиро ташкил дода, ҷиҳати шинохти тамаддун мавқеи шоистаро касб менамояд.

Омӯзиши ташаккули луғат ва истилоҳот дар бисёр ҷиҳат зарур буда, он барои дарки равандҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ҳалқиятҳо дар давра ва марҳилаву зинаҳои гуногуни таърихӣ мусоидат менамояд. Луғат ва

истилоҳот дар забон ҳамеша яксон намонда, дар тағйирот аст ва аз нигоҳи илмӣ омӯзиши он аз лиҳози решашинохтӣ ва таърихӣ зарур аст.

Истилоҳ ҳамчун калима унсуре аз низоми забон буда, вижагиҳои забон барои он бегона нест. Чунончи, истилоҳ аз муродифшавию мутазодшавӣ ва ҳодисаи сермаъношавӣ бархӯрдор аст, вале ин мушаххасот зимнан ба шаклу шеваи хос падида меоянд. Гуфтан ба маврид аст, ки истилоҳот дар арсаи муайяни ғаъолияти инсон – илм, техника, санъат ва амсоли ин амал карда, ашёи моддиву маънавӣ марбути ин доираро дар шакли дақиқу муъҷаз ифода менамоянд. Ҳамзамон, истилоҳ вобаста ба ҳолат метавонад дар матн маънии худро гум кунад ва ё тағйир диҳад, инчунин, он метавонад дар шакли нав вобаста ба равандаҳои рушди иҷтимоӣ баромад кунад. Масъалаи истилоҳу истилоҳшиносӣ дар назарияи забоншиносӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифта, аз масоили муҳимтарин ба шумор меравад. Ба таври маҷмӯӣ омӯхтани истилоҳот ва аз нигоҳи илмӣ арзёбӣ намудани он дар шароити кунунӣ муҳим буда, он имкон фароҳам меорад, ки ба дарки дурусти соҳаҳои муҳталифи ҳаёти иҷтимоӣ шинос гардем.

Мавриди зикр аст, ки истилоҳот ва ё истилоҳоти илмӣ яке аз бахшҳои асосӣ ва тавоноии рушди забон мебошад. Аз омилҳои умумии инкишофи забон возеҳ аст, ки истилоҳот дар баробари инкишофи худ ба рушди ҷанбаҳои гуногуни ғаъолияти инсон, аз қабилӣ илму техника, навоарӣ, ҳунару истеъдод, санъат, адабиёту фарҳанг дар қисмати ворид гардидани калимаву истилоҳоти нав саҳмгузор аст. Дар робита ба ин, метавон гуфт, ки истилоҳсозӣ яке аз василаҳои асосии сохтани қоидаҳои калимасозӣ ва ибораоронии забон аст.

Омӯзишу баррасии таърихи ташаккули истилоҳот, аз ҷумла, истилоҳҳои забони тоҷикӣ аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ дошта, ҷиҳати назарии он дар муайян намудани

таърихи пайдоиши истилоҳот ва ҷойгоҳи онҳо дар таркиби луғавии забон, корбурди иҷтимоии истилоҳотро дар давраҳои гуногун муайян мегардонад. Ҷанбаҳои амалии истилоҳот дар он аст, ки он ҷойи ҳолигии истилоҳсозию истилоҳпазириро пурра мегардонад. Бояд тазаққур дод, ки истилоҳот дар забон, аз ҷумла, дар забони тоҷикӣ таърихи тулонӣ дошта, аз давраи зуҳури нахустин осори илмӣ шакл гирифтааст.

Таърих гувоҳ аст, ки дар давраи нави таърихи инкишофи забон осори зиёди илмиву бадеӣ таҳия гардидаанд, ки ин осор ҳазинаи ганҷинаи бузурги фарҳанги тоҷиконро дар масири таърих ташкил медиҳанд. Дар ин осор оид ба соҳаи илми мухталифи замон, аз қабili забоншиносӣ адабиётшиносӣ, тиб, фалсафа, таърих, ҷуғрофия, мантиқ, ҳандаса ва дигар соири илмҳо, инчунин, касбу ҳунарҳои милливу мардумӣ истилоҳоти зиёде мавриди корбурд қарор гирифтаанд. Қисми зиёди ин истилоҳот ба забони тоҷикӣ аз забони арабӣ иқтибос шуда, инчунин, аз забонҳои юнонӣ, латинӣ, ҳиндӣ низ баъзе истилоҳот дар ин давра мавриди корбурд қарор мегирифт.

Қайд кардан ба маврид аст, ки алломаи машриқзамин Абуалӣ ибни Сино нахустин донишманде мебошад, ки ба коркарду таҳияи истилоҳоти илми тоҷик замина гузоштааст. Дар замони Ибни Сино забони арабӣ дар кишварҳои Шарқ чун забони илм машҳур буд, аз ин рӯ, Ибни Сино баъзе осорашро бо забони арабӣ эҷод кардааст. Дар баробари ин, баъзе асарҳои илмиашро бо забони тоҷикӣ низ таълиф намудааст. Аз ҷумла, “Донишнома” аз асарҳои ба забони тоҷикӣ таълифкардаи Шайхурраис аст, ки илмҳои мантиқ, табиӣёт, ҳайат, мусиқӣ ва ғайраҳо дар бар мегирад. Ибни Сино дар рушду инкишофи забоншиносии тоҷик, ба вижа, дар тақомули истилоҳоти забоншиносӣ ҳам нақши боризи худро гузоштааст.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Солҳои охир ба масъалаи омӯхтани таҳқиқ намудани таърихи забоншиносии афкори забоншиносии донишмандони алоҳида ва дар ин замина муайян кардани ҳолати забоншиносии тоҷик, омӯзиши таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик диққати ҷиддӣ дода мешавад. Махсусан, дар ин бобат таҳқиқоти анҷомдодаи забоншиносон Д. Саймиддинов, М. Н. Қосимова, Д. Хоҷаев, С. Назарзода, М. Б. Султонов, Ш. Исматуллозода нақши муҳим доранд. Ба ғайр аз ин, дар забоншиносии тоҷик дар ин замина баъзе корҳо анҷом дода шудаанд. Забоншинос М. Рустамов истилоҳоти грамматикӣ забони тоҷикиро таҳқиқ намуда, соли 1972 китобро бо номи “Истилоҳоти грамматикӣ тоҷикӣ” [21] нашр намудааст. Ин таҳқиқот дар истилоҳшиносии тоҷик арзишманд аст. Муҳаққиқ бештар ба истилоҳоти забоншиносии баъди солҳои 20-ум ва 30-юми асри ХХ таваҷҷуҳ намудааст ва дар баъзе маврид кӯшидааст, ки то истилоҳоти грамматикӣ забони муосирро бо истилоҳоти грамматикӣ асрҳои миёна муқоиса намояд.

Инчунин, забоншинос М. Н. Қосимова солҳои охир ба ин мавзӯ таваҷҷуҳ зоҳир карда, чанд таълифоте анҷом додааст. Чунончи: «Назаре ба истилоҳоти забоншиносии пешин» [10], «Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷикӣ» [12], «Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X)» [13], «Истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ (маълумоти мухтасар) [11]». Ин таълифоти забоншинос М.Н. Қосимова моҳияти муҳими муқаддимотӣ дошта, барои таҳқиқи густурдаю бунёдии ин масъалаҳо заминаи бозбунёд мебошанд.

Ҳамзамон, забоншинос Д. Хоҷаев афкори забоншиносии тоҷикро дар асрҳои миёна таҳқиқ намуда, рисолаву китоб ва мақолаҳои зиёдеро таълиф намудааст

[28; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 35]. Муҳаққиқ тавониста, ки ба воситаи пажӯҳишҳои густурдаи худ низоми забоншиносии суннатиро нишон диҳад. Пажӯҳишҳои мазкур дар эҳё ва тақомули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар даврони муосир нақши калон дорад. Маҳз тавассути пажӯҳишҳои забоншинос Д. Хоҷаев теъдоди зиёде аз истилоҳоти забоншиносии тоҷик, ки замоне ҷойи онҳоро истилоҳоти русию аврупоӣ гирифта буд, аз нав дар забоншиносии муосири тоҷик эҳё гардид.

Забоншинос Д. Саймиддинов истилоҳоти забоншиносии тоҷикро дар забонҳои форсии бостон ва миёна мавриди пажӯҳиш қарор дода, китоб ва мақолаҳо таълиф намудааст[22; 23; 24].

Бояд таъкид кард, ки дар така бо таҳқиқоти забоншинос Д. Хоҷаев солҳои охир баъзе рисолаҳои алоҳида низ дар боби афкори забоншиносии гузашта, алаҳусус, оид ба арзиши забоншиносии луғатномаҳои тафсирии классикӣ таълиф шудааст. Масалан, рисолаи доктории М.Б. Султонов «Ташаққул ва тақомули истилоҳоти илмӣи форсӣ-тоҷикӣ»[27], рисолаи илмӣи Ш. Исмаилов «Хусусияти забонӣ ва функционалии соҳаи истилоҳоти забони тоҷикӣ дар асрҳои XI-XII», Ҷалолова Ф. «Афкори забоншиносӣ дар «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ»[38], Ф. Мирзоёров «Шарҳи грамматикӣ дар фарҳангҳои тафсирии асрҳои XVI-XIX»[16], Қурбонов Н.Ф. «Андешаҳои забоншиносии Шамси Қайси Розӣ»[14], О.М. Додаров «Масъалаҳои забоншиносӣ дар «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун»-и Вочидалии Муҷмалӣ»[7], Ф.Б. Илёмов «Андешаҳои забоншиносии Насируддини Тӯсӣ»[8], Хусрав Назарӣ «Вижагиҳои шаклгирӣи дастури забони форсии дарӣ дар Афғонистон»[37] аз ҷумлаи ҳамин гуна таҳқиқотхост.

Аз таҳлили таҳқиқоти мавҷуда маълум гардид, ки истилоҳоти забоншиносии тоҷик вобаста ба гурӯҳбандӣ ба

таври ҷудогона таҳқиқ нашудааст, аммо дар муқоиса бо забонҳои дигар бархе паҷуҳишҳо шудаанд. Ҷунони, забоншинос С. Ҷоматов истилоҳоти забоншиносии тоҷикро бо истилоҳоти забоншиносии англисӣ таҳқиқ намуда, рисолаи докторӣ таълиф намудааст [6]. Дар таҳқиқи мазкур муҳаққиқ истилоҳоти забоншиносии тоҷикро дар се давраи таърихӣ забони тоҷикӣ таҳқиқ намуда, сипас бо истилоҳоти забоншиносии англисӣ муқоиса намудааст. Муҳаққиқ истилоҳоти бахшҳои савтиёт, сарф ва нахвро таҳқиқ ва муқоиса кардааст.

Ёдовар бояд шуд, ки дар баробари забоншиносони тоҷик муҳаққиқони хориҷӣ низ оид ба ҷанбаҳои мухталифи истилоҳоти забони тоҷикӣ мароқ зоҳир намудаанд. Вобаста ба ин, муҳаққиқи чинӣ Чанг Лей истилоҳоти забоншиносии тоҷикиро дар муқоиса бо истилоҳоти забоншиносии чин дар доираи кори диссертатсионӣ таҳқиқ намудааст [39].

Баъзе аз забоншиносони тоҷик низ дар мақолаҳои ҷудогона ба масъалаҳои истилоҳоти забоншиносӣ низ тавачҷуҳ намудаанд. Аз ҷумла, забоншинос С. Анварӣ мақолае бо номи “Пиромуни мушкilotи китобу истилоҳот” таълиф намуда, таъкид мекунад, ки ҳангоми таълифи китобҳои забони тоҷикӣ мо бояд ба гузашта рӯй биёрем: “Моро лозим аст, ки гузаштаи забон ва адабиётро ба ёд биёрем ва бидонем, ки онҳо бо чӣ унвоне номбар ва тадрис мешуданд” [1].

Дар воқеъ, таҳқиқи таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик водор месозад, ки доир ба ҳар як истилоҳоти забоншиносӣ ва таърихи он дар асоси луғату фарҳангҳо, осори илмӣ донишмандони асрҳои миёна ва матнҳои бозмондаи забонҳои матруки эронӣ маълумоти таърихӣ пайдо карда, замони ташаккули онҳо муайян карда шавад.

Натиҷаи омӯзиши маводди мазкур боис гардид, ки таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷикро аз нигоҳи илми муосири забоншиносӣ ба таври ҷудогона таҳқиқ намоем.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ бо “Барномаи рушди забони давлатӣ барои солҳои 2020-2030 (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28.11.2020, №647)” иртибот дорад. Мавзуи таҳқиқотии мавриди назар як ҷузъи корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи таърихи забон ва типологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон мебошад ва ба мавзӯҳои таҳқиқи илмӣ робитаи зич дорад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади асосии таҳқиқот баррасии ҳамаҷонибаи таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик мебошад, ки дар асоси маводди фарҳангҳои мавҷудаи пешин, осори донишмандони асрҳои миёна ва муосир сураат гирифтааст.

Вазифаҳои таҳқиқот. Омӯзиш ва таҳлили таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик ҳадафи асоси таҳқиқи илмӣ мазкурро ташкил медиҳад. Барои амалӣ намудани мақсади таҳқиқот вазифаҳои зерин гузошта шуданд:

- омӯзиши ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар даврони бостон ва миёна;
- аз нигоҳи нав корбаст намудани таъсирпазирии байнихамдигарии низоми грамматикӣ араб, олимони тоҷиктабор ва ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик;
- пажӯҳиши ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар асрҳои миёна ва шаклгирии он;
- аз нигоҳи илмӣ гурӯҳбандӣ кардани истилоҳоти забоншиносӣ (бахши овошиносӣ, луғатшиносӣ, сарф ва наҳв);

- корбурди истилоҳоти забоншиносӣ дар даврони шуравӣ;

- таҳқиқи истилоҳоти забоншиносӣ дар замони Истиқлол;

- омӯзиши нақши Пешвои миллат дар рушди забон ва илми забоншиносии тоҷик.

Объекти таҳқиқоти мазкурро, осори илмию адабӣ ва фарҳангҳои тафсирии гузашта ва муосир ташкил медиҳад.

Предмети таҳқиқот. Муайян намудани таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар асоси донишномаҳо ва фарҳангномаҳо.

Асосҳои назариявии таҳқиқоти диссертатсиониро осори илмӣ забоншиносони ватанию хориҷӣ, аз қабили Д.Т. Тоҷиев, М.Н. Қосимова, Ш. Рустамов, Р.Х. Додихудоев, Д. Саймиддинов, Ф.Зикриёев, Б.Қамолиддинов, Х. Маҷидов, Д. Ҳоҷаев, С. Сулаймонов, С. Назарзода, А. Ҳасанов, Х. Раупов, М. Султонов, С. Раҳматуллозода, З. Мухторов, Ф. Шарипова, Ш. Исматуллозода, М. Саломӣён, Д. Ҳомидов, А. Мирбобоев, В. В. Виноградов, А. А. Реформатский, О. С. Ахманова, В. А. Звягинцев, Ф. Гиргас, Г. М. Габучан, С.И. Баевский, В.Т. Ахвледиани, В.А. Лившиц, Ю.А. Рубинчик, А.С. Пейсиков, Л.Т. Герценберг ва дигарон ташкил медиҳад, ки зимни баррасии мавзӯ ҳамаҷун асосҳои назариявӣ ва методологӣ истифода шудаанд.

Сарчашмаҳои асосии таҳқиқот. “Донишнома”, “Махориҷ-ул-хуруф”, «Бурҳони Қотъ», «Фарҳанги Иброҳимӣ», «Фарҳанги Ҳусайни Вафой», «Фарҳанги Чаҳонгирӣ», «Ғиёс-ул-луғот», «Қомеъ-ул-ҳикматайн», «Зод-ул-мусофирин», «Қароғи ҳидоят», «Асос-ул-иктибос», «Меъёр-ул-ашъор», «Эҳсо(ъ)-ул-улум», «Қаҳор гулзор», «Бадоеъ-ус-саноеъ», «Ал-мӯъҷам», «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун», «Анҷуманорӣ Носирӣ», «Забони миллат-

ҳастии миллат», «Донишномаи мухтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик» ба сифати манбаъ ва методология истифода шудаанд.

Навгонии илмӣ таҳқиқот. Навоварии пажӯҳиш дар он зоҳир мегардад, ки бори аввал дар илмӣ забоншиносии муосири тоҷик таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносӣ мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор гирифта, вижагиҳои он дар давраҳои марҳилаҳо ва зинаҳои гуногуни таърихӣ муайян карда шудааст.

Ҳамчунин, дар натиҷаи пажӯҳиш навгонии зерин низ муайян карда шуд:

- аз нигоҳи илмӣ муосири забоншиносӣ ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар даврони бостон ва асри миёна ба таври ҷудогона омӯхта шуд;

- таъсирпазирии байниҳамдигарии низоми грамматикӣ араб, олимони тоҷиктабор ва ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик баррасӣ карда шуд;

- нахустин маротиба истилоҳоти бахши овошиносӣ, луғатшиносӣ, сарф ва наҳв дар илмӣ забоншиносӣ гурӯҳмандӣ карда шуд;

- корбурди истилоҳоти забоншиносӣ дар даврони шуравӣ, рушди он дар замони Истиқлол ва саҳми Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар эҳё, гиромидошт ва густариши забони тоҷикӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифт.

Нуктаҳои асосӣ ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1.Ташаккули истилоҳоти забоншиносӣ таърихи бостонӣ дошта, оинаест, ки дар он шеваи зиндагии суннатӣ ва фарҳангу тамаддуни миллий инъикос гардидааст. Таҳқиқи баррасии вижагиҳои сохторӣ ва маъноии истилоҳоти илмӣ забоншиносӣ дар шароти муосир зарур буда, ин воҳидҳои луғавӣ дар шаклҳои сода, сохта, мураккаб ва ибора-истилоҳот дар осори донишмандону фарҳангшиносон мавриди истифода қарор гирифтааст;

2.Бештари истилоҳоти забоншиносӣ зимни таҳлили решашиносӣ ё этимологӣ маълум мегардад, ки таърихи қадима дошта, баромадашон ба забони мабдаи эронӣ мерасад. Пас аз густариши забони арабӣ таъсирпазирии байниҳамдигарии низоми грамматикӣ араб, олимони тоҷиктабор ва истилоҳоти забоншиносӣ зиёд мегардад ва ин омил боис гардид, ки истилоҳоти забоншиносии арабӣ вориди забони тоҷикӣ шаванд. Бинобар ин, баҳши зиёди истилоҳоти забоншиносиро дар гузашта истилоҳоти арабӣ ташкил додаанд;

3.Роҳҳои инкишофи истилоҳоти забоншиносӣ гуногун буда, ба воситаи осори илмӣ донишмандон то замони мо расидаанд ва дар натиҷаи таъсири забонҳои дигар шакл гирифтаанд. Дар заминаи таҳлили маҷмуи мавод таърихи баъзе истилоҳоти забоншиносӣ ошкор шуда, ҷиҳатҳои забонӣ ва илмӣ онҳо муайян гардида, баҳри пурғановат шудани таркиби луғавӣ забони тоҷикӣ мусоидат мекунад. Таърихи муносири шаклгирӣ истилоҳоти забоншиносии тоҷик ба даврони шуравӣ иртибот дошта, инчунин, ворид гардидани истилоҳоти забоншиносии аврупоӣ-русӣ вобаста ба марҳилаи таърихӣ чараён гирифтааст;

4. Муқаррар гардидааст, ки даврони Истиқлол дар эҳёи дубораи истилоҳоти забоншиносии миллии тоҷикӣ мавқеи меҳварӣ дорад. Собит шудааст, ки нақши Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар густариши забон ва истилоҳоти забоншиносӣ бениҳоят бориз аст.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Аҳаммияти назариявӣ диссертатсия дар он аст, ки натиҷа ва ҳулосаҳои пешниҳодшуда дар он имкониятҳои фаровонеро барои пажӯҳишҳои минбаъдаи забоншиносӣ, масъалаҳои марбут ба истилоҳоти забоншиносӣ мукамал месозад. Моҳияти амалӣ дар он зоҳир мешавад, ки маводди диссертатсияи мазкурро дар дарсҳои назариявӣ,

дар курсу семинарҳои махсус аз таърихи забони тоҷикӣ, таърихи истилоҳоти илмӣ, ба хусус, забоншиносӣ дар факултетҳои равияи филологӣ ва дигар риштаҳои илмҳои башардӯстӣ мавриди истифода қарор додан мумкин аст ва, ҳамчунин, истилоҳоти махсуси илмӣ соҳаро дар фарҳангномаҳо чун мавод истифода намудан мувофиқи мақсаду матлаб хоҳад буд.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзӯи “Таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик” ба шиносномаи ихтисос ва муҳтавои он, ба тартиби муқарраршудаи таълифи диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзоди илмҳои филологӣ аз рӯйи ихтисоси 10.02.19 – Назарияи забон мутобиқат менамояд.

Саҳми шахсии докталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот аз он иборат аст, ки дараҷаи омӯзишу таҳқиқи илмӣ олимону муҳаққиқони ватанию хориҷӣ, асоси заминаҳои амалию назариявии таҳқиқоти диссертатсиониро мушаххас намуда, дар заминаи ҷамъоварии мавод ва сарчашмаҳои амиқи истифодашуда дар илми забоншиносии тоҷик таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар асоси маводи фарҳангҳои мавҷудаи пешин ва осори донишмандони асрҳои миёна, инчунин, баҳрабардорӣ аз фарҳангҳои тафсири доир ба истилоҳоти забоншиносиро мавриди таҳқиқи ҷудогона қарор додааст.

Ҳамчунин, саҳми дигари докталаб дар он аст, ки ӯ дар заминаи омӯзиши маводди илмӣ-методи ва сарчашмаҳои таҳқиқот, таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷикро бо фарогирии вижаҳои он дар мароҳили гуногуни таърихӣ аз нигоҳи илми муосири забоншиносӣ муайян намудааст.

Тасвир ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсияи мазкур дар кафедраи таърихи забон ва

типологияи факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон омода гардида, бобҳои диссертатсия дар чаласаҳои кафедра мавриди муҳокима қарор гирифтааст. Ҳамчунин, хулосаҳои аввалияи таҳқиқи мавзӯи мазкур дар шакли маъруза ва гузориши илмӣ дар конференсияи илмӣ ва дигар ҷамъишҳои илмӣ (солҳои 2016-2025) ифода ёфтааст.

Диссертатсия дар чаласаи васеи кафедраи забоншиносии факултети филология ва рӯзманигории Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода (суратчаласаи №7 аз 10.02. 2025) муҳокима гардида, ба ҷимоя тавсия шудааст.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Аз рӯйи мавзӯи диссертатсия 8 мақолаи илмӣ, аз ҷумла, 6 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таърифи расидааст.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, нӯҳ зербоб, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот ва рӯйхати адабиёт иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия 175 саҳифаи ҷопи компютериеро ташкил медиҳад.

МАЗМУНИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар **муқаддима** аҳамияти мавзӯ, дараҷаи омӯзиш, мақсад ва вазифаҳои таҳқиқ, объекту предмет, манбаъҳо, асосҳои назарӣ ва методологияи илмӣ, аҳамияти назариявӣ амалии таҳқиқот, нағзҳои илмиву тасвир ва амалисозии натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ таҳлилу баррасӣ шудаанд.

Боби якуми диссертатсия **“Назаре ба таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик”** унвон дошта, дар он оид ба омӯзиши таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик суҳан рафтааст ва аз 3 зербоб иборат мебошад.

Зербоби аввали боби якум **“Ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар давраи бостон ва миёна”** унвон дошта, андешаҳои забоншиносони Ҳинд, Чину Эрон, Юнон ва мамлакатҳои гуногуни Шарқу Ғарбро доир ба пайдоиши илми забоншиносӣ дар бар мегирад. Аз ин ҷост, ки дар сарчашмаҳои илмию таърихӣ ва манбаъҳои муътамад забони тоҷикӣ ва таърихи ташаккулу таҳаввул ва рушду инкишофи онро ба се давраи таърихӣ тақсим намудаанд: а) давраи бостон ё қадим; б) давраи миёна; в) давраи нав.

Доир ба омӯзишу баррасии масъалаҳои муҳимми забоншиносии тоҷик дар давраи бостон забоншиносон Д.Саймиддинов ва Р.Х. Додихудоев дар ҳаммуаллифӣ бо Гертсенберг Л.Г, С. Ҷоматов, Д.Ҳочаев, А. Мирбобоев, З. Мухторов, Ж. Гулназарзода, муҳаққиқи чинӣ Чанг Лей, забоншиноси эронӣ А. Содикӣ, М. Ҳасандӯст, М. Бурҳон ва дигарон бағоят назаррас аст, ки онҳо дар таҳқиқоти ҷудогонаи ҳеш оид ба таъриху ташаккули истилоҳоти забоншиносӣ диққати хосса зоҳир намудаанд.

Аз ҷумла, забоншинос Д. Саймиддинов дар мақолаҳо ва китобҳояш бархе аз истилоҳоти забоншиносиро дар забони форсии бостон ва миёна таҳқиқ намуда, соли 1981 дар ҳаммуаллифӣ бо Гертсенберг Л.Г. мақолаеро бо унвони “Лингвистическая мысль и языковедческая практика в Иране в домонгольское время” нашр намуда, афкори забоншиносии даврони қадимро бозгӯ мекунад [3, с. 96-115]. Дар китоби “Форсии бостон” вобаста ба хусусиятҳои забони форсии бостон маълумот медиҳад. Мавсуф қайд мекунад, ки дар ин забон асосҳо номӣ ва феълӣ буда, аз ҷиҳати сохтор ба решаӣ, бо пасвандҳо сохта шуда, асосҳои мураккаби иборат аз ду ё бештар реша ва ё асос бо замимаи пешвандҳо ва пасвандҳо ҷудо мешаванд. Категорияҳои грамматикӣ чинсият (занона, мардона, миёна), шумора (танҳо, дугона, ҷамъ) ва ҳолат (номинатив, генетив, аккузатив, датив, аблатив, инструменталис, локатив,

вокатив) бо чигунагии хатми асосҳо ва анҷомаҳои асосҳо иртибот доранд [23, с.38-40].

Вобаста ба ин мавзӯ 3. Мухторов дар китоби “Таърихи забони тоҷикӣ” меорад: «Созмонёбии шаклҳои гуногуни феъл дар заминаи асосҳои замони ва сиғавӣ бо пайваستшавии бандакҳо ва аффиксҳо сурат мегирифт» [17, с. 41].

Ж. Гулназарзода дар мақолаи “Асосҳои феъл дар забони форсии бостон” хусусияти асосҳои феъли ин забонро нишон дода, истилоҳоти забоншиносии марбут ба ин забонро бо истинод ба гуфтаҳои муҳаққиқони дигар баррасӣ менамояд. Дар ташаккул ва созмони сарфи забони форсии бостон асосҳои феъл дар се навъ: *асоси замони ҳозира ё презент, асоси аорист ва асоси замони гузашта ё перфект* вучуд дорад, ки асоси замони ҳозира презент дар созмонёбии шаклҳои феълӣ нақши бештар дорад. Ин асос дар сиғаҳои гуногуни феъл ҳам дар *тарзи фоил* ва ҳам *тарзи миёна* бо анҷомаҳои дараҷаи якум ва дараҷаи дуум меояд. Ин асос барои ифодаи замони имперфект бо истифодаи аугменти –а пеш аз решаи феъл ва илова шудани анҷомаҳои дараҷаи дуум ба кор меравад.

Асосҳои аорист решаи дар шахси сеюми танҳо ва ҷамъ, инчунин, сигматикӣ дар шахси якуми танҳо ифода шудаанд.

Асосҳои решаи, ки бештари онҳо *атематикӣ* мебошанд, бо илова шудани *пасвандҳои таърихӣ* (-а, -уа, -ауа, -са, -ва, -па, -пу|паи), такрори реша ва табдили овой аз *ҳисоби садонокҳо, сонантҳо ва ҳамсадоҳо* ташаккул ёфтаанд [4, с. 14-16].

Ҳамчунин, дар таҳқиқоти диссертатсионии С. Ҷоматов, ки истилоҳоти забоншиносии тоҷикро бо истилоҳоти забоншиносии забони англисӣ муқоиса намудааст, дар боби дуум як фасли алоҳидаро ба истилоҳоти савтиёти қабл аз асрҳои миёна ва дар боби сеюм фаслро ба истилоҳоти

сарфии пеш аз асрҳои миёна бахшидааст [6, с. 68-70; 163-165]. Муҳаққиқ истилоҳоти ҳарф, овоз, садо, садонок, ҳамсадо, садодор, яксадо, дусадо ва ғайраро аз китоби “Форсии бостон”-и Д. Саймиддинов овардааст [6, с. 69].

Ҳамзамон, М. Ғаниева зимни муқоисаи истилоҳоти овошиносии забони тоҷикӣ бо забони фаронсавӣ фаслро ба баррасии истилоҳоти овошиносии қабл аз асрҳои миёна бахшидааст [5, с. 47-51].

Муҳаққиқи чинӣ Чанг Лей низ дар таҳқиқи хеш, ки истилоҳоти забоншиносии тоҷикро бо истилоҳоти забоншиносии чинӣ муқоиса намудааст, фаслро бо номи “Оид ба хусусиятҳои истифодаи истилоҳоти забоншиносӣ дар форсии бостон” кушодааст. Дар ин фасл муҳаққиқ кӯшидааст, ки истилоҳоти забоншиносиро дар забони форсии бостон таҳлилу баррасӣ намояд [39, с. 56-59]. Вале муҳаққиқ бештар доир ба дастури забони форсии бостон маълумот додааст.

Дар забоншиносии Эрон ҳам баъзе пажӯҳишҳо дар робита ба истилоҳоти забоншиносии пешин шудааст. Аз таҳқиқоти эроншиносон мақолаи забоншиносии эронӣ Алиашрафи Содиқӣ бо исми «Илми забон дар Эрони бостон»-ро зикр намудан зарур аст. Ин донишманди шинохтаи илми забоншиносӣ дуруст таъкид менамояд, ки мутаассифона, аз давраи бостон барои равшану возеҳ таъин намудани манзараи забоншиносии форсӣ дар аҳди бостон маводди басанда боқӣ намондааст [25, с. 3].

Дар забоншиносии тоҷик ташаккули истилоҳоти забоншиносӣ дар давраи бостони забони тоҷикӣ норавшан аст. Чун осори хаттии забони форсии бостон, ки то замони мо расидааст, хеле андак буда, наметавонад ташаккули тамоми бахшҳои забонро бозгӯ кунад. Вале вучуди хат ва осори хаттӣ нишондиҳандаи он аст, ки дар давраи бостон донишҳои забоншиносӣ миёни мардуми ориёӣ шакл гирифта будааст. Ба назари мо, таҳиякунадагони алифбои ҳиҷоии меҳӣ зимни

тахияи ин алифбо аз истилоҳоти забоншиносӣ кор гирифтаанд. Дар робита ба ин забоншинос Д. Хоҷаев чунин зикр намудааст: «Ҳарчанд доир ба илми забоншиносӣ дар давраи то ислом санади мушаххас дар даст надорем, аммо мавҷудияти хатти меҳӣ дар замони Ҳахоманишиён (асри VI-IV пеш аз мелод) гувоҳ бар он аст, ки аҷдодони мо оид ба масъалаҳои марбути ин илм тасаввурот ва анъанаи кофӣ доштанд. Маълум аст, ки ҳар як халқи дорои хат соҳиби илму фарҳанги кофӣ ҳам мебошад, зеро ки хат яке аз кашфиётҳои муҳими инсонӣ аст. Пас, дар ихтирои хат аз қонунияти илми забоншиносӣ истифода шуда ва, ҳамчунин, ин қавонин такмил ҳам дода шудааст» [34, с. 8].

Вобаста ба ин, забоншинос А. Мирбобоев доир ба таҳияи алифбои меҳӣ чунин овардааст: «Расмулхатти осори забони форсии бостон бар пояи алифбои меҳӣ бунёд ёфтааст, ки аслан ихтирои шумериҳост. Сипас принципҳои асосии ин хатро Ҳахоманишиён ҳангоми таҳияи расмулхатти худ ба кор гирифтанд. Бояд гуфт, ки хатти меҳии форсии бостон айнан нусхабардории хатти акадӣ нест, балки Ҳахоманишиён ҳангоми таҳияи алифбои забони худ фақат ба асл ва моҳияти хатти акадӣ таъя карданд» [15, с. 140].

Дар оғози «Frahangi oim-ewak» мавзуи он ба паҳлавӣ чунин баён шудааст: Айар айē šnāxtan ī **wāz** ud **mārigān** ī Awastāg kū-š Zand čē ud čīgōn – Дар шинохтани овоз(ҳо) ва вожаҳои Авасто, ки Занди он чӣ гуна бувад [46, с. 27].

Калимаи **wāz** дар мисоли боло ҳамчун истилоҳи забоншиносӣ ба маънои “овоз” ба кор рафтааст. Вожаи овоз дар забони форсии нав идома аз **wāz**-и форсии миёна аст. Донишманд Муҳаммади Ҳасандӯст вожаи овозро чунин шарҳи этимологӣ додааст: форсии нав: **āwāz** > форсии миёна: **āwāz** > эронии бостон: * ā-vāša. Муҳаққик ин вожаро аз решаи vak- ба маънои «гуфтан» медонад [18, с. 122].

Вожаи **mārīgān** дар забони форсии миёна маънои “калом”-ро дошт. Дар мисоли боло **mārīgān** ҳамчун истилоҳи забоншиносӣ ба маънои “вожа” омадааст. Дар забони форсии миёна дар баробари **mārīgān** калимаи **vač** низ мавҷуд буд [2, с. 540].

Инчунин, мафҳуми вожа дар даврони нави таърихи забон идома аз **vač**-и форсии миёна гирифта шудааст. Муҳаммади Ҳасандӯст дар “Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ” шарҳи решашинохтии вожаро наовардааст, вале масдари “вожидан”-ро шарҳ додааст. Муҳаққиқ масдари “вожидан”-ро аз решаи **vāž** ба маънои “гуфтан, сухан гуфтан” доништа, решаи онро дар эронии бостон дар шакли * **vāša** муқаррар намудааст [18, с. 2844]. Луғати форсии вожаро аз ҳамин реша муштақ медонад. Ба назари мо, гунаи вожа аз забони портӣ ба форсӣ иқтибос шудааст.

Муҳаммадхусайни Бурҳон дар “Бурҳони қотей” вожаро чунин шарҳ додааст: “Ба луғат Занди Позанд ба маънои калима аст, ки лафз аст ва он аз ду ҳарф ё бештар мураккаб мешавад”.

Дар замони имрӯз бо ҳадафи коргирӣ аз забони ноби тоҷикӣ ва парҳез кардан аз забонҳои бегона вожа корбурди фаровон дорад ва дар қаламрави Тоҷикистону Эрон Афғонистон аз он ба таври густарда истифода мешавад. Дар тамоми пажӯҳишҳои забоншиносии тоҷик истилоҳи вожа ба кор меравад.

Чунонки маълум шуд, истилоҳи вожа реша дар давраи миёнаи забон дорад. Ҳарчанд ки дар забони осори классикӣ мустаъмал набуд, аммо баъд аз чандин асрҳо ҷойи худро дар забон пайдо намуд. Ҳадаф аз таҳқиқи гирдоварии истилоҳот низ дар ҳамин аст, ки мо истилоҳоти аслии тоҷикиро пайдо намуда, эҳё намоем.

Қайд кардан ба маврид аст, ки истилоҳи дигари забоншиносӣ дар даврони миёнаи таърихи забон **дабира** ба ҳисоб меравад. Дар фарҳангҳои тафсири дабира ба маънои

хат маънидод шудааст. Дар забони форсии миёна вожаи дабира ба маънои хат ба кор намерафт, балки истилоҳи диндабира мустаъмал буд. Хатти Авесто дар замони Сосониён «дин-дабира», яъне, хат барои сабти матнҳои динӣ ном гирифтааст. Диндабира хатест, ки тақрибан дар асрҳои 3–4 дар асоси хатти паҳлавӣ ихтироъ гардида, барои сабти Авесто истифода шудааст. Ин хат барои дурусту беғалат хондани Авесто ихтироъ карда шуд.

Аз таҳлилу баррасӣ маълум шуд, ки дар ин давраҳо истилоҳоти забоншиносии тоҷик ташаккул ёфтааст. Мутаассифона, истилоҳотии забоншиносии бостон то замони мо нарасидааст. Ба назари мо, ба ин ду омил сабаб шудааст. Нахуст ин ки ҳамаи осори хаттии давраи бостон, ки дар онҳо афкори забоншиносии он давра мавҷуд буд, то замони мо нарасиданд. Аз тарафи дигар, бештаре аз ин истилоҳоти тоҷикӣ ҷойи худро ба истилоҳоти забоншиносии арабӣ доданд.

Зербоби дуҷуми боби якуми диссертатсия **“Таъсирпазирии байниҳамдигарии низоми грамматикии араб, олимони тоҷиктабор ва ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик”** унвон дорад. Дар илми филологияи араб илми луғатшиносӣ ва фарҳангшиносӣ бештар рушд карда, дар системаи улуми адабӣ ҷойи муҳимро касб намудааст. Арабҳо ҳамеша дар луғатномаҳо ғановати таркиби луғавии забони худро бо ифтихор қайд мекарданд ва машхуртарин вожаҳоро бо муродифҳояшон шарҳу тавзеҳ медоданд.

Забоншиносии тоҷик дар асрҳои миёна бо таъсир ва пайравӣ аз ҳамин анъаноти забоншиносии араб шакл гирифта, инкишоф ёфтааст. Аз маълумоту шарҳе, ки дар як даста рисолаҳои ба гурӯҳбандии илмҳо бахшидашудаи донишмандони асри миёнаи Шарқ ба мисли «Эҳсо (ъ) ул-улум»-и Абунасири Форобӣ (асри X), «Ал-фехрист»-и Ибни Надим (асри X), «Мафотех-ул-улум»-и Котиби Хоразмӣ (асри XI), «Қомеъ-ул-улум»-и Имом Фаҳриддини Розӣ (аввали асри

XIII), «Мифтоҳ- ул-улум»-и Соккокии Хоразмӣ (асри XIII), «Меъёри Чамолӣ ва мифтоҳи Абуисҳоқӣ»-и Шамси Фаҳри Исфажонӣ, «Нафоис-ул-фунун фӣ ароис-ул-уюн»-и Муҳаммад ибни Маҳмуди Омулӣ (асри XIV) ва дигарон бармеояд, ҳанӯз дар асрҳои X-XI бисёр бахшҳои илми филологӣ ташаккул ёфта, донишмандони тоҷикнаҷод таълифоти ҷашмрасе дар риштаҳои забоншиносӣ нигоштаанд.

Забоншинос Д. Хочаев дар асоси сарҷашмаҳои таърихӣ, нахустин таҳиягарони дастурҳои грамматикаи араб будани донишмандони тоҷиктаборро (ба мисли Сибавайх (Себӯя) таъкид намуда, қайд мекунад, ки яке аз сабабҳои побарҷо мондани дастурҳои арабӣ дар таълимгоҳҳои тоҷикӣ руҳи забони тоҷикӣ доштани онҳо будааст [35, с. 46-47].

Вобаста ба ин, забоншинос К. Исмонов зимни таҳқиқи мактабҳои забоншиносии араб ба чунин натиҷа мерасад, ки забоншиносии араб аз забоншиносии тоҷик таъсирпазирӣ дорад. Ба андешаи муҳаққиқ суҳанони шарқшиносон ва донишмандони муосири араб таъсири бевосита ва бавоситаи забони тоҷикӣ ва донишмандони тоҷиктабор дар таъсиси забоншиносии араб ҳулоса мешавад. Ба ин маъно, ки аз як тараф, ин донишмандон бевосита дар поягузорӣ ва пайрезии забоншиносии араб даст доштаанд, аз тарафи дигар, нахустин тарҷумаи китобҳои ба мантиқ бахшидаи ӯгонӣ маҳз тавассути забони паҳлавӣ ба арабӣ сурат гирифтааст [9, с. 45].

Равобити фарҳангии Арабу Аҷам таърихи хеле қадим дошта, дар бисёр риштаҳои илм, алалҳусус, улуми филологӣ муштаракоте доранд. Ин равобити фарҳангӣ ҳанӯз аз замони Ҳахоманишиён шуруъ гардида, дар аҳди Сосониён идома доштааст. Албатта, дар ин равиш равобиту баҳамтаъсиррасонӣ дар бахши забоншиносӣ низ истисно нест.

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи таҳлил маълум гардид, ки нақшу таъсири низоми грамматикӣи араб на фақат дар назария ва низоми умумии таҳқику фаҳмиши моҳияти қонунҳои забони тоҷикӣ мушоҳида мешавад, балки ин

таъсиру накш дар корбасти истилоҳоти забоншиносӣ низ назаррас аст.

Зербоби сеюми боби якуми диссертатсия **“Ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар асрҳои миёна”** унвон дорад.

Аз таърихи забон бармеояд, ки аввалин назарияҳои марбут ба «истилоҳ» дар илми забоншиносии Ғарб дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX падида омаданд. Дар бораи истилоҳоти забоншиносии осори илмӣ тоҷик донишмандону шарқшиносони шинохта, ба монанди Жилбер Лазар, В.В. Бартолд, Муҳаммади Муин, Маликушшуаро Баҳор, Забехуллоҳи Сафо, Тақии Биниш, Ҷалоли Матинӣ, Ризо Содикӣ, Аҳмади Баҳманёр, В. А. Лившиц, Л.П. Смирнова, Д. Саймиддинов, М. Қосимова, С. Сулаймонов, А. Байзоев, А. Ҳасанов, С. Назарзода, М. Султонов, А. Юсуфов ва Ш. Исмаатуллозода таҳқиқотҳои илмӣ анҷом додаанд.

Таърих гувоҳ аст, ки раванди тулонии инкишофи илми забоншиносии тоҷик ҳамвора дар ҳолати рушду такомул қарор дошта, бо ворид шудани теъдоди зиёди калимаҳо таркиби луғавии худро рангин ва пурғановат сохтааст. Ин чараҳои ба истилоҳ, ғанӣ сохтани забон аз асри IX, яъне аз замони салтанати давлати Сомониён оғоз ёфта, то имрӯз идома дорад.

Воқеан, чиҳати рушду такомули забоншиносӣ, бавижа, истилоҳот дар асрҳои миёна маҳфилҳои зиёде бо фарогирии донишмандону олимони амал мекард, ки онҳо ба масъалаҳои ҷудогонаи забон баҳсу мунозира карда, доир ба истилоҳот осори зиёди манзуму мансур, ки дар самтҳои адаб, наҳв, дин, ахлоқ, иқтисодиёт, сиёсат, таърих ва фарҳангу луғатҳо баҳшида шудаанд, боқӣ гузоштаанд.

Илми забоншиносӣ дар низоми илми адабӣ ҷойгоҳи вижа дорад ва таърихи тулониро аз даврони қадим то ба имрӯз тай намудааст. Дар робита ба ин, дар илми адабӣ таваҷҷуҳи асосӣ ба масоили забон ҳамеша дар мадди назар

мебошад. Донишмандони илму адаб ва фарҳанги форсу тоҷик масоили савтӣ, сарфӣ, наҳвӣ ва вожагонии забонро дар доираи каломи бадеъ, авзони шеър, ҷасоҳату балоғат, салосати суҳан ва ғановати каломи бадеъ мавриди омӯзиш қарор додаанд. Яке аз манбаъҳои ташаккул ва тақомули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар асрҳои миёна осори ғалсафӣ ва ба мантиқ бахшидашуда будааст. Мусаллам аст, ки аз даврони бостон ғайласуфон нахустин назарияҳоро дар бораи забон ва дастур баён намудаанд. Дар таълифоти ғайласуфон зимни таснифи улум илмҳои забоншиносӣ мавқеи аввалро доранд ва инро дар таснифоти Абӯнасири Форобӣ, Ибни Сино, Закариёи Розӣ, Носири Хусрав, Абдурахмони Ҷомӣ ва Насируддини Тӯсӣ ба хубӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Ин донишмандон масъалаи забоншиносиро ҳамеша дар робита бо илми мантиқ овардаанд. Ба назари олим Муҳаммадризо Ботинӣ, “ғайолияти ғайласуф барои шинохти ҷаҳони беруна даруни инсон ба забон маҳдуд мешавад” [19, с. 79].

Инчунин, Абунасири Форобӣ, Абулӣ ибни Сино, Носири Хусрав, Насриддини Тӯсӣ ҳар кадоме дар бахшҳои илми забоншиносӣ: луғатшиносӣ, овошиносӣ, сарф, имло ҳулосаю нукоти пурариширо пешниҳод намудаанд, ки то ҳол арзиши илмӣ худро аз даст наҷодаанд. Донишмандони маъкур на танҳо сари масъалаҳои забоншиносӣ баҳс намудаанд, балки барои ҳар яке аз бахшҳо ва масъалаҳои забоншиносӣ истилоҳи мувофику муносибро интихоб кардаанд. Истилоҳоти интихобнамудаи онҳо асрҳо идома карда, то замони мо омада расидаанд. Фарҳангҳои зиёде аз қабилӣ «Луғати ғурс»-и Асадии Тӯсӣ, «Муқаддима-ул-адаб»-и Замашарӣ, «Тафсири ғи луғат-ил-ғурс»-и Қатрони Табризӣ, «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ»-и Хусайни Инҷу, «Баҳори Аҷам»-и Рӯй Текчанди Баҳор, «Фарҳангнома»-и Хусайни Вафӣ, «Фарҳанги Рашидӣ»-и Абдулрашиди Таттавӣ, «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммади Ғиёсуддин, «Ҷароғи ҳидоят»-и Алиҳони

Орзу, «Бурҳони қотеъ», «Шамс-ул-луғот» ва даҳҳо луғатномаҳои дигар дар омӯзиш ва баррасию шарҳҳо ва инкишофи истилоҳоти забоншиносӣ мавқеи муҳим доранд.

Ҳамин тариқ, дар шаклгирии истилоҳоти забоншиносии бахшҳои овошиносӣ, луғатшиносӣ, сарфу наҳв донишмандони асримиёнаи тоҷик, аз қабилӣ Абунасири Форобӣ, Ибни Сино, Шамси Қайси Розӣ, Насириддини Тӯсӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Хоча Ҳасани Нисорӣ саҳми муҳим гузоштаанд.

Боби дуҷуми диссертатсия – **“Гуруҳбандии истилоҳоти забоншиносӣ”** ба таҳқиқи хусусиятҳо ва гуруҳбандии истилоҳоти забоншиносии тоҷик бахшида шуда, фарогири 4 зербоб аст.

Зербоби якуми боби дуҷуми диссертатсия **“Истилоҳоти бахши овошиносӣ”** унвон дошта, омӯзиши ин навъи истилоҳоти забоншиносиро баррасӣ мекунад.

Овошиносӣ ё фонетика бахше аз забоншиносӣ аст, ки ба таҳқиқи овозҳои гуфтори инсон мепардозад. Ин бахши забоншиносӣ дар таърихи афкори забоншиносии тоҷик мақом ва мартабаи вижа доштааст. Таълифи асарҳои ҷудогона дар робита ба овозҳои забони тоҷикӣ далели ин гуфтаҳост. Дар забоншиносии суннатӣ ин илм бо номи савтиёт ва илми ҳуруф маълуму машҳур буд. Забоншинос Д. Хочаев зимни баррасии ин бахши забоншиносӣ дар забоншиносии суннатӣ ба чунин натиҷа мерасад, ки “ин илм бунёди қадимтаре дошта, маърифати онро аҳли илму қалами гузаштаи мо муҳим ҳам донистаанд” [36, с. 105].

Дар гузашта овошиносӣ ё фонетика (савтиёт) на ҳамчун як қисми забоншиносӣ, балки ба ҳайси як илми алоҳида мавриди омӯзишу баррасӣ қарор гирифта буд. Илми савтиёт ё худ овошиносӣ яке аз қадимтарин ва маъмултарин илмҳои махсуб ёфта, ҳадафи асосии он тавсиф ва баёни овозҳои забон дониста мешуд. “Забоншиносон онро ба унвони пешдаромад барои таҳқиқоти забоншиносӣ мавриди баррасӣ қарор

додаанд, зеро таҳқиқи илмии овоҳо як падидаи физикии мушаххас ва баёни чигунагии тавлид ва дарёфти онҳо буда, шинохти вокҳо (фонемаҳо), ки дар забоншиносии араб бо номи "Махориҷ-ал-хуруф" ёд мегардад, яке аз масъалаҳои умдаи овошиносии тавлидиро ташкил медиҳад. Чунонки пайдост, овоз ё савт чун хурдтарин воҳиди забон аз ду ҷиҳат: яке аз назари вокҳо (фонемаҳо) ва дигаре аз ҷиҳати тавлиди онҳо, ки ба арабӣ онро "худус" мегӯянд, мавриди пажӯҳиши забоншиносон қарор мегирад" [26, с. 8].

Мавриди зикр аст, ки Абунаصري Форобӣ ва Абуалӣ Сино дар осори худ луғоту истилоҳоти соҳаи овошиносиро мавриди истифода қарор дода, роҷеъ ба сифату вижагиҳои онҳо маълумоти дақиқ додаанд, ки ин нигоштаҳои онҳо моҳияти худро имрӯз низ гум накардааст. Нигоштаҳои онҳо роҷеъ ба ҷиҳатҳои савтӣ дар осори муҳаққиқону донишмандони минбаъда, чун: Насируддини Тӯсӣ, Шамс Қайс Розӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ва ҷанде дигарон мавриди қорбурд қарор гирифта, тақмил ёфтааст.

Ҳамчунин, забоншинос Д. Хоҷаев дар китоби "Донишномаи мухтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик" ба ҷунин натиҷа мерасад, ки "ин илм бунёди қадимтаре дошта, маърифати онро аҳли илму қалами гузаштаи мо муҳим ҳам доништаанд. Инчунин, Носири Хусрав дар "Зод-ул-мусофирин" дар робита ба ҳарф ҷунин менависад: "Ва агар гӯяд: "**Ҳарф** чист?", гӯем, ки ҳарф аз ном ба манзалати нуқта аст аз хат ва мар ҳарфро маънӣ нест, балки маънӣ андар зери ҳарф ояд.

Дар забоншиносии суннатии тоҷик низ овозҳои нутқро ба ду гурӯҳ – **ҳамсадо** ва **садонок** ҷудо кардаанд, вале бо истилоҳоти дигар ном бурдаанд. Дар забоншиносии гузашта овозҳои ҳамсадоро **сомит** ва овозҳои садонокро **мусавват** гуфтаанд.

Қадимтарин асаре, ки дар он ба истилоҳи овошиносии «**мусаввит**» (садонок) ва «**сомит**» (ҳамсадо) вомерхӯрем,

«Китоб-ул-муסיқӣ»-и Форобӣ мебошад. Пас аз Форобӣ донишманди ҳамадон Абуалӣ ибни Сино рисолае бо номи «Махориҷ-ул-хуруф» таълиф кардааст, ки дар он сабабҳои пайдоиши хуруф (овозҳо), дастгоҳи овозҳосилшавӣ, хусусияти сифатии микдории фонемаҳо, овозҳои хоси забони тоҷикӣ ва арабӣ баён шудаанд. Ҳамзамон, дар ин зербоб ақидаҳои Шамси Қайси Розӣ, Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ, Насируддини Тӯсӣ, Ҷамалиддин Ҳусайни Инҷӯ, Муҳаммадхусайни Бурҳон, Ризоқулиҳони Ҳидоят, Вочидалиҳони Мучмалӣ оид ба илми овошиносӣ дар низоми улуми асримиёнаи тоҷик оварда шудааст.

Ҳамин тавр, оид ба овошиносӣ ё фонетика дар таърихи илми забоншиносӣ истилоҳоти зиёде қорбасти мегардид ва ин истилоҳот тавассути осори илмие, ки чанде аз онҳоро чун намуна овардем, то замонӣ мо расидаанд. Маълум мешавад, ки донишмандони мо дар низоми илми филологияи тоҷик дар шарҳи ақсари мавзӯҳо ба илми филологияи араб таъа мукардаанд, аммо дар баробари ин виҷагии хоси овозҳои забони тоҷикиро бо истилоҳи “аҷамӣ” нишон мебананд.

Зербоби дуҷоми боби дуҷоми “Истилоҳоти баҳши луғатшиносӣ” номгузорӣ шуда, ба таркиби луғавии забон баҳшида шудааст.

Илми луғатшиносӣ ё лексикология як қисмати илми забоншиносӣ буда, таркиби луғавии забонро меомӯзад. Ин баҳши забоншиносӣ низ дорои истилоҳоти хоси худ мебошад.

Бинобар ин, луғоту истилоҳоти мансуби вожашиносӣ, асосан, дар осори адабӣ, аз ҷумла, дар ниғоштаҳои Абуалӣ ибни Сино, Носири Хусрав, Насируддини Тӯсӣ, Рашиди Ватвот, Шамс Қайси Розӣ, Атолло Маҳмуди Ҳусайнӣ, Ҷамалиддин Ҳусайни Инҷӯ, Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ ва диғарон мавриди қорбурд қарор гирифтааст.

Ҳоҷа Насируддини Тӯсӣ калимаҳои забонро воҷаста ба истеъмолашон дар забон ба муридифу сермаъно гуруҳбандӣ намуда, ҷунин истилоҳотро ба қор бурдааст: “Агар алфози

бисёр бар як маънӣ далолат кунад, онро **асмои мутародифа** ва агар алфози бисёр бар маънои бисёр далолат кунад ва ҳар лафзе бар маънии дигар онро **асмои мутабоина** хонанд” [44, с. 18]. Ҳамзамон, дар ин зербоб афкори Шамс Қайси Розӣ, Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ, Хоча Ҳасани Нисорӣ, Маҳмуди Омулӣ, Ҷалолуддин Ҳусайни Инҷу оид ба санъатҳои лафзӣ, маънӣ, калом, фаҳми маънӣ, латофат, ҳукми таркиб, маҷоз, таҷнис, **асмои муташобиҳа**, **асмои муштарака** оварда шудааст.

Дар байни ин донишмандон Шамс Қайси Розӣ бештар доир ба мавзуи рабтдошта андешаҳои ҷолиб ва истилоҳоту луғоти соҳаи вожашиносиро мавриди истифода қарор додааст. Аз ҷумла, калимот, таҷнисот, тақаллуфӣ, луғати дари саҳеҳ, ғароиби луғати фурс, мусталаҳот, калимоти арабӣ, муҳовароти *порсигӯён*, *мустаъмал*, *ҳуруфи заводи*, *ҳашивоӣ қабҳ*, *тағйироти алфоз*, *лафз*, *калима*, *яктарз*, *якшева*, *музтариб*, *каломи сухан*, *ҳамнишинӣ*, *наҳлӣ ҳам омадани калима*, *таркибҳо*, *калимаҳои бегонаву дури ғайрилуғати фурс*, *мустаъмал*, *саҳеҳ*, *луғати дарӣ*, *калимаҳои адабии мустаъмал*, *дар гуфтугӯ*, *порсигӯёнӣ фозил*, *тафсилу тарҷеҳ*, *муболиға*, *муболиғат*, *мутазаммин*, *улувият*, *каломи тозӣ*, *муғаййирот*, *мутадовил*, *илми луғат*, *нозукиҳои калимоти тоҷикӣ...* [48, с. 56-67].

Падидаҳои дар забоншиносии муосир дар баҳши луғатшиносӣ ҳанӯз дар асрҳои миёна шабеҳи ин ҳодисаҳо ё ҳодисаҳои ба онҳо далолаткунанда аз тарафи муҳаққиқону донишмандон мавриди омӯзишу баҳс қарор гирифтааст.

Ҳамин тавр, оид ба илми луғат ё луғатшиносӣ дар гузашта ба сифати як қисмати муҳимму алоҳидаи илми забоншиносӣ истилоҳоти зиёде қорбаст мегардид ва ин истилоҳот тавассути осори илмӣ то замони мо расидаанд. Албатта, аз ин вожагону истилоҳоти илми забоншиносии пешин, ки зимни осори адабӣ, илмӣ ва таълимии донишмандони пешин ғирдовардаамон ба ҷунин ҳулоса расидан мумкин аст, ки илми луғати забони тоҷикӣ таърихи

қадима доштааст ва намунаи корбурди нахустини онҳо дар осори донишмандони мо зикр гардида, ки онҳоро мо метавонем дар забоншиносии муосир чун муодили таърихӣ мавриди корбурд қарор бидиҳем.

Зербоби сеюми боби дуюм «**Истилоҳоти баҳши сарф**» номгузорӣ шудааст. Маъмулан, илми сарф дар бораи шакли калима, тағйири он бо суратҳои мухталиф, ки аз тағйири ҳар шакл маънои нава пайдо мешавад, баҳс мекунад. Пас, илми сарф аз рӯи мавзӯи баҳс ва моҳияташ ба як баҳши грамматика, ки морфология ном дорад, наздик аст.

Бояд тазаққур дод, ки оид ба илми сарф андешаҳои Абунасири Форобӣ, Абуалӣ ибни Сино, Насируддини Тӯсӣ, Шамси Қайси Розӣ ва дигарон дар ин қисмати таҳқиқот оварда шудаанд.

Донишмандон Абунасири Форобӣ ва Абуалӣ Сино дар осори худ **54** адад луғоту истилоҳоти соҳаи сарфро мавриди баррасӣ қарор дода, доир ба сифату вижагиҳои онҳо маълумоти пурра додаанд, ки моҳияти худро имрӯз низ гум накардаанд. Нигоштаҳои онҳо роҷеъ ба ҷиҳатҳои сарфӣ дар осори муҳаққиқону донишмандони минбаъда, ба монанди: Насируддини Тӯсӣ, Шамс Қайс Розӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ва ҷанде дигарон мавриди корбурд қарор гирифта, такмил ёфтааст. Ҳамзамон, Шамс Қайс Розӣ дар асарҳои ба илми забоншиносӣ баҳшидааш қолабҳои калимасозӣ, пасвандҳои “-лоҳ” ва “-манд”, бандакҷонишини “-ат”, пасванди шаклсозии «-ча», бандаки хабарии «аст», артикли “-е”, дар маҷмӯъ 34 адад пасвандҳои калимасозу шаклсозии исму сифатро бо тобишҳои маъноиашон шарҳ додааст.

Дар ташаккул ва рушди истилоҳоти баҳши сарф қайдҳои сарфии Шамс Қайси Розӣ мавқеи муҳим дорад. Аз ҷумла, хизмати барҷастаи Шамс Қайси Розӣ дар боби сарф ин аст, ки ӯ як қатор қолабҳои калимасозӣ ва қоидаҳои сарфии забони тоҷикиро мухтасар тавзеҳ додааст. Бо ин амали хеш дар таҳқиқи калимасозии сарфшиносии тоҷик дар асри XIII

асос гузоштааст. Забоншинос Д. Хочев Шамс Қайси Розиро яке аз асосгузори илми забоншиносии классикии тоҷик ва аввалин бунёдгузори дастурнависи тоҷик медонад. Ӯ бисёр масъалаҳои марбути забоншиносиро ба тарзе шарҳу эзоҳ додааст, ки гӯё дар асоси дастовардҳои имрӯзаи забоншиносии тоҷик сурат гирифта бошанд.

Дар «Ал-Муъҷам»-и Шамс Қайси Розӣ бисёр қолабҳои калимасозӣ бо пасвандҳои нишон дода шудааст, ки имрӯз ҳам онҳо мустаъмаланд. Маълумоти овардаи Шамси Қайси Розӣ ҳарчанд сирф қайдҳои сарфӣ набошанд ҳам, барои таърихи илми забоншиносии классикии тоҷик, алаҳусус, таърихи дастурнигорӣ аҳамияти муҳими назариявӣ доранд. Қайдҳои сарфии Шамс Қайси Розӣ, хусусан, бахши калимасозии он барои таълифи рисолаҳои минбаъд ба дастури забони тоҷикӣ замина гузоштааст. Ҳамчунин, ӯ зимни баёни афкори забоншиносии худ аз истилоҳоти забоншиносӣ кор гирифтааст.

Бори нахуст таснифи калимаҳои ба ҳиссаҳои нутқ: ном, куниш ва ҳарф дар рисолаи «Мантиқ» ва «Донишнома»-и Абуалӣ Сино дида мешавад: «Ҳар лафзе муфрад ё ном бувад ё куниш, ё ҳарф. Ва ба тоӣ номро «исм» хонанд ва мар кунишро наҳвиён «феъл» ва мантиқиён «калима» хонанд [41, с. 49].

Ҳоча Ҳасани Нисорӣ (асри XVI) дар рисолаи таълимии худ «Чаҳор гулзор» исму феълро хеле содаю мушаххас ва ба сурати густурда шарҳу тавзеҳ додааст. Ӯ низ ба мисли Абунасири Форобӣ ва Абуалӣ ибни Сино калимаҳоро ба се даста гурӯҳбандӣ кардааст [47, с. 13]. Таҳлилу таҳқиқ дар ин зербоб марҳилаҳои ташаккули таҳаввули истилоҳоти бахши сарфро, ки дар забоншиносии тоҷик аз умдатарин мавзуоти таърихи илми тоҷик маҳсуб меёбад, мавриди баррасӣ қарор додем. Ҳамин тавр, оид ба сарфиёт ё морфология дар таърихи илми забоншиносӣ истилоҳоти зиёде қорбаст гардидааст ва ин истилоҳот тавассути осори илмӣ то замони мо расидаанд.

Маълум гардид, ки истилоҳоти соҳаи сарфиёт ё морфология дар осори мутаффакирону донишмандони гузаштагонамон мавриди корбурд қарор гирифта, ғайр аз ин, мо огоҳ гаштем, ки истилоҳоти забоншиносии тоҷик таърихи қадима доштааст. Истилоҳоти сарфие, ки дар осори илмию таълимии гузаштаи мо ба кор рафтааст, шоистаи пазирой ва бо андак коркарду тасҳеҳ мувофиқи ворид кардан ба дастуру китобҳои дарсӣ аз асосҳои дастури забони тоҷикианд.

Зербоби чоруми боби дуюм **“Истилоҳоти баҳши наҳв”** унвон дошта, дар он аз таърихи илми наҳв сухан меравад. Илме, ки қоидаҳои ҷумлабандӣ ва нисбати калимаҳоро дар таркиби ибороту ҷумла меомӯзад, наҳв меноманд. Калимаи «наҳв» арабӣ буда, дар луғатҳо ба тарзҳои гуногун эзоҳ дода шудааст. Масалан, дар луғати муътабари «Ғиёс-ул-луғот» чунин маънидод шудааст: «Наҳв ба маънии сӯй ва роҳ ва монанд; ва номи илме, ки эъроби каломи араб бад-он доништа шавад» [42 с. 338]. Мавриди зикр аст, ки дар гузашта илми наҳв дар таносуб ба илми грамматикаи имрӯз корбурд дошт. Донишмандони пешини донандаи хуби дастури забонро бештар ба наҳвиён мансуб медонистанд. Ҳамзамон, вобаста ба дигар ҷузъиёти илми наҳв чун даҳ вазифаи изофат дар «Ғиёс-ул-луғот» ва чор навъҳои ибораҳои изофӣ дар «Чаҳор гулзор»-и Ҳоча Ҳасани Нисорӣ намунаҳо оварда шудаанд.

Ҳамчунин, дар ин қисмат дар заминаи сарчашмаҳои таҳқиқот оид ба истилоҳоти мансуби наҳв – навъҳои изофат бо мисолҳои мушаххас маълумот оварда шудааст.

Носири Хусрав дар асараш “Қомеъ-ул-ҳикматайн” нутқ, қавл ва каломро чунин тасниф намудааст: «Нутқ мар нафси нотиқаро сифате ҷавҳарӣ аст. Ва он мафҳум аст ва мафъул, на маҳсус аст ва на мушор. Ва қавл аз нутқ асар аст ва бар ӯ далел аст»[43]. Инро метавон таснифот ва тавзеҳоти беназир гуфт, зеро забоншиносии матн дар забоншиносии муосири ҷаҳон маҳз ба чунин таснифот ва маҳз ба чунин тавзеҳот тамоюл пайдо кардааст.

Ҳамин тариқ, илми наҳв ё синтаксис дар гузашта ба сифати як қисмати муҳимму алоҳидаи илми забоншиносӣ маҳсуб ёфта, донишмандони ин фан асоситарин масоили марбути ин бахшро дар таълифоти хеш мавриди баҳс қарор дода, истилоҳоту луғоти илми забоншиносии соҳаи наҳвро қорбурд намуда, инчунин, ин истилоҳотро шарҳу эзоҳ додаанд.

Боби сеюми диссертатсия **“Истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар даврони муосир”** унвон дошта, аз 2 зербоб иборат аст. Боби мазкур ба таҳқиқи истилоҳоти забоншиносӣ дар даврони шуравӣ ва соҳибистиклолӣ бахшида шудааст. Оид ба масъалаи шаклгирии истилоҳоти забони тоҷикӣ дар ин марҳила забоншинос С. Назарзода дар монографияи **“Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо”** чунин ибрози андеша намудааст: **“Раванди таҷдид ва навсозии забони тоҷикӣ, ки зарурати он ҳанӯз дар охири асри XIX ба миён омада буд, шакл мегирад ва акнун бо номи расмӣ «забони тоҷикӣ» дар Осиёи Миёна ворида марҳилаи нави рушду такомули худ мешавад. Вобаста ба ин дар бахши истилоҳозии забони тоҷикӣ ҳам, ки яке аз қисматҳои таркибӣ ва бозтоби нерӯмандии забон мебошад, марҳилаи навоғоз мегардад”** [20, с. 5].

Зербоби аввали боби сеюм **“Қорбурди истилоҳоти забоншиносӣ дар даврони Шуравӣ”** унвон гирифта, оид ба таърихи дуру дароз доштани истилоҳшиносӣ ва дар забоншиносии тоҷик аз асри XX ҳамчун илм зӯҳур қардани он суҳан меравад. Ҳамзамон, афкори забоншиносон С. Айни, Н. Бектош, Р. Ҳ. Навборӣ, Б.Азизӣ, О. Исмати, М. Расули, Я.И. Калонтаров ва дигарон оид ба истилоҳ диду нигоҳи худро баён намудаанд. Инчунин, фикру андешаҳои истилоҳшиносони варзида С. Назарзода, Ҳ. Маҷидов, Ш. Рустамов, М. Шуқуров, Ҳ. Ҳусейнов, К. Шуқурова, Д. Ҳочаев ва дигар муҳаққиқон оид ба масъалаҳои истилоҳшиносӣ оварда шудаанд. Бояд тазаққур дод, ки саҳми устод Садриддин Айни дар рушди забони тоҷикӣ

дар даврони шуравӣ бориз буда, инчунин, чойгоҳи ӯ барои рушду ташаккули забони адабии тоҷик ва азнавсозии истилоҳоти забони тоҷикӣ корҳои шоёнеро ба субот расонидааст, ин аст, ки Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ўро яке аз чехраҳои мондагори мардуми тоҷик шуморида чунин овардаанд: “Устод дар офаридаҳои хеш бисёр масъалаҳои ҳаёти таърихӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва адабии халқи тоҷикро ба миён мегузорад ва бо мӯшикофӣҳои хирадмандона таъриху тамаддуни қадима доштани тоҷиконро исбот месозад” [40, с. 297].

Мусаллам аст, ки дар даврони Шуравӣ китоби “Грамматикаи забони адабии тоҷик”, ки аз се ҷилд иборат аст, барои донишҷӯёни макотиби олӣ ба таъб расид. Дар таҳияи ин китоб саҳми олимони Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон хеле назаррас аст. Чӣ тавре ки маълум аст, ҷилди якуми ин китоб дар нашриёти “Дониш” соли 1985 нашр гардида, аз 335 саҳифа иборат мебошад. Дар ин китоб истилоҳоти забоншиносӣ ба таври гуногун қорбаст гардидаанд. Гарчанде дар навиштани китоб саҳми ходимони илм, забоншиносони варзида назаррас бошанд ҳам, аммо ба назари мо ин китоб аз баъзе ғалатҳо низ орӣ нест. Масалан, фасли якуми ин китоб, ки “Фонетика” номгузорӣ шуда, бештар қорбурди истилоҳоти русӣ-аврупоӣ ба назар мерасад.

Инчунин, забоншинос М. Рустамов соли 1972 бо номи “Истилоҳоти грамматикӣи тоҷикӣ” луғатеро нашр намуд, ки дар он иддае аз калимаву истилоҳоти забоншиносӣ дуруст шарҳу возеҳ гардидаанд [21, с. 124].

Ҳамзамон, дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» истилоҳи «наҳв» ин тавр тавзеҳ дода шудааст: «Наҳв» яке аз қисматҳои грамматика, ки аз ҷумла баҳс мекунад, синтаксис» [45, с. 846].

Ҳамин тариқ, ҳангоми таҳлили мавод собит гардид, ки дар даврони шуравӣ қорбурди истилоҳоти забоншиносӣ ба равишҳои гуногун ба мушоҳида мерасиданд. Аз сабаби он ки мавқеи забони русӣ дар он давра хеле назаррас буд, аксарияти

истилоҳот, инчунин, истилоҳоти забоншиносӣ дар он давра аз забони русӣ ба забони тоҷикӣ иқтибосшуда мавриди истифода қарор доштанд. Дар рушду такомули истилоҳшиносӣ ва танзиму яқрангсозии онҳо саҳми забоншиносон ва донишмандони тоҷик бениҳоят калон буда, онҳо асару мақолаҳои зиёдеро рӯйи чоп овардаанд, ки дар танзим ва ягонакунии истилоҳоти забони тоҷикӣ дар он давра саҳми босазоеро гузошта тавонистаанд.

Зербоби дуҷуми боби сеюм **“Омузиши истилоҳоти забоншиносӣ дар даврони Истиқлол”** номгузорӣ шуда, дар ин зербоб истилоҳшиносии даврони Истиқлол мавриди таҳлил қарор дода шудааст.

Омода будани низоми вазифавӣ ва сохтори забони модарӣ дар қатори дигар ҳолатҳои иҷтимоӣ-таърихӣ, бешубҳа, яке аз сабабҳои ба сифати забони миллии истифода шудани забони модарӣ мегардад. Вазъияти забонӣ дар ҷомеашиносӣ аз нуқтаи назари мавҷудияти он дар як ҷомеаи муайян баррасӣ мешаванд. Забоне, ки дар давраи инкишофи миллат ташаккул ёфтааст, он мавҷудияти хатмӣи шакли адабӣ ва хаттиро, ки ба гуфтори маъмулии халқро гуфтугӯӣ наздик аст ва аз ин ҷиҳат васеъ мегардад, пешбинӣ менамояд, забони миллист.

Дар даврони соҳибистиқлолии Тоҷикистон забони тоҷикӣ мақоми давлатиро касб намуда, ба ҳайси забони рушди илм табдил ёфт.

Фасли зербоби дуҷуми боби сеюм **“Даврони Истиқлол марҳилаи нави инкишофи истилоҳоти забоншиносии тоҷик”** унвон дорад. Дар ин қисмат доир ба давраи нави ташаккул ва ҳувияти миллии, худшиносӣ ва ҳудодоҳии миллии дар сиёсати забон сухан меравад. Дар китоби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон **“Забони миллат - ҳастии миллат”** чунин оварда шудааст: **“Мо аз рӯзҳои аввали соҳибистиқлолӣ барои ғайи гардонидани забони адабии тоҷикӣ саъю талош намуда, ҷиҳати рушди он заминаҳои ҳуқуқӣ фароҳам овардем. Дар баробари ин як қатор санадҳо қабул карда, барои пешрафти он барномаҳои давлатиро**

рахандозӣ намудем ва ба хотири бузургдошти ин рукни муҳимми давлатдориамон дар конунгузорӣ тайгирот ворид карда, ҳамасола “Рӯзи забон”-ро бо шукуху шахомат таҷлил менамоем ва чорабиниҳои зиёди илмию оммавию дар ин айём баргузор мекунем [49, с. 6].

Инчунин, дар ин қисмат андешаҳои забоншиносони муосири тоҷик М. Шукуров, М.Н.Қосимова, Б. Камолиддинов, С. Назарзода, С. Шербоев, З. М. Мухторов, Ж.Гулназарзода, Г. Абдуллоева, Қ. Тураҳасанов ва дигарон оид ба истилоҳ ва истилоҳсозӣ, луғати забони миллий, ба низоми истилоҳоти тоҷикӣ ворид шудани истилоҳоти нав, аз қабili нишонашиносӣ, забоншиносии равонӣ, забоншиносии иҷтимоӣ, маъношиносӣ, гуфтумон моҳирона иваз намудани истилоҳи бегона бо истилоҳи тоҷикӣ (семисиология-маъношиносӣ) оварда шудааст.

Дар даврони соҳибистиклолии мардуми шарафманди Тоҷикистон, махсусан, забоншиносон мекӯшанд, ки ба тозагии забон эътибори ҷиддӣ диҳанд. Махсусан, онҳо талош мекунанд, ки ҳар як калимаву истилоҳоте, ки дар навиштани китобҳои дарсӣ истифода мешаванд, калимаҳои сирф тоҷикӣ бошанд. Мавриди зикр аст, ки баъд аз ба даст овардани Истиклоли давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон доираи қорбасти забони тоҷикӣ фарох шуд ва муносибати сиёсӣ иқтисодӣ ва фарҳангии он бо кишварҳои гуногуни ҷаҳон рӯ ба густариш аст. Албатта, ин давраро мардуми тоҷик хеле хуш қабул кардааст ва набояд фаромӯш сохт, тағйиротҳои куллие, ки дар ҳама самтҳо дар кишвари мо ба вучуд омадаанд, махсусан, дар соҳаи илми забоншиносӣ тақозо менамояд, ки на танҳо забон, ҳатто калимаву истилоҳот низ хусусияти миллиро бояд ифода намоянд.

Ҳамин тариқ, бояд зикр намоем, ки қорбурди истилоҳоти забоншиносӣ дар даврони Истиклол бештар бо забони тоҷикӣ ба мушоҳида мерасад, зеро дар ин давра яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи забоншиносон ин ба меъёрҳои забони тоҷикӣ мутобиқ гардонидани калимаву истилоҳот ба шумор меравад.

Албатта, гарчанде донишмандон ва мутахассисони соҳаи забоншиносӣ дар ҳамгунасозии истилоҳоти забоншиносӣ корҳои зиёдеро ба анҷом расонида бошанд ҳам, вале то айна ҳол масъалаҳое мавҷуд аст, ки роҳи ҳалли худро металабанд. Хуб мешуд, агар роҷеъ ба истилоҳоти ҳар як қисматҳои забоншиносӣ овошиносӣ ё савтиёт, луғатшиносӣ, сарф ва нахв рисолаҳои илмӣ навишта шуда, таърихи пайдоиш ва этимологияи онҳо оварда мешуданд.

Фасли дуҷоми зербоби дуҷоми боби сеюм **“Нақши Пешвои миллат дар рушди забон ва илми забоншиносии тоҷик»**. Дар марҳилаи таърихи навини тоҷикон, бо сарварии роҳбарӣ, икдому ташаббус, ибтиқору пайкор, рафтору гуфтор ва эҷоду эҷозии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон забони тоҷикӣ ҳамчун **“чехраи хоси миллий”** эътироф гардид.

Ибтиқору ташаббус роҳнамоиву амалкарди Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар муайян кардани ҷойгоҳи воқеии забони тоҷикӣ, ки яке аз самтҳои муҳимми сиёсати забонгустарии ҳукумати кишвар дар даврони соҳибистиклолист, пеш аз ҳама, боиси пазиришу пайравист ва ҳеҷ гоҳ набояд фаромӯш кард, ки дар татбиқи он бо таъкиди Пешвои миллат дар «рӯзгори файзбори Истиқлолият, ки барои тавсеаи доираи корбурди забони давлатӣ дар ҳамаи ҷанбаҳои ҳаёти ҷомеа имконияти мусоид фароҳам овардааст, моро водор менамояд, ки барои густариши ҳарчи бештари забон дар тамоми ҷанбаҳои ҳаёт, ғановати мунтазами таркиби луғавии он, ҳамчунин, ҳифзу нигоҳдошти асолату покизагии забони давлатӣ аҳлона талош намоем»[50]. Ва дигар ин ки камоли забон бо сухани тоҷикӣ бори нахуст аз минбарҳои баландтарини ҷаҳон аз забони Пешвои миллат доир ба арзи ҳастӣ кардани давлату миллати тоҷик оғоз шуд ва фармуданд: “Имрӯз аҳли олам моро бо номи «тоҷикон», давлатамонро бо номи «Тоҷикистон» ва забонамонро бо номи «забони тоҷикӣ» мешиносанду эътироф мекунанд»[51].

Аз минбарҳои бонуфузи дунё бо ин забони нобу шево иброз намудани андешаву пешниҳодот на танҳо барои халқи тоҷик, балки барои мардуми минтақаву ҷаҳон ва пазируфтани ин гуфтаҳо боз ҳам нишон аз муассирию мондагории забони тоҷикист ва талошу кӯшиши фарзанди миллат барои вориси ин забон будан аст. Пешвои миллат дар масири таърихи куҳану навини тоҷикон бо эҷоду гуфтору рафтор бори дигар хосияти **“баҳамоварӣ”** ва ё **“ваҳдатофаринии”** забони тоҷикиро бо маҳорату истеъдоди забондонӣ бо забон ва шеваи равону самимонаи тоҷикӣ, бо меҳру муҳаббати содиқонаи фарзандӣ исбот намуда, халқи тоҷикро ба **ҳам оварданду сулҳу субот ваҳдату** осоиш ба ин сарзамин омад. **“Тавоноӣ”** ва **“рақобатпазирии”** ин забонро ҳамчун олими нуктасанҷ илман собит намуданд.

Мусаллам аст, ки Истиқлоли давлатӣ миллати тамаддунофар ва куҳанбунёди тоҷикро бори дигар водор намуд, ки мақоми забони тоҷикиро ҳамчун забони давлатӣ дар ҷомеаи навин ба таври шоиста баланд бардорад. Барои воқеан ба пояи забони миллии ва забони давлатӣ расидан, дар арсаи ҷаҳонӣ муаррифӣ шудан ва дигар арзишҳову вазифаҳои забони тоҷикӣ, дар татбиқи ин рисолати таърихӣ ва мондагор тарҳрезҳои мушаххас ва сиёсати ояндабинонаи Пешвои муаззами миллат нақши муассиру меҳварӣ гузошанд.

Гуфтан ба маврид аст, ки ҳифзи забони тоҷикӣ аз ҷониби Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба таври зарурӣ ба роҳ монда шуда, дар баробари ин, илми забоншиносии тоҷик дар марҳалаи нави таърихӣ боз ҳам вусъати тоза ба худ касб мекунад. Роҷеъ ба масъалаи ҳифзи забон аз ҷониби Пешвои муаззами миллат имрӯзҳо асару мақолаи нав ба нав нашр шуда истодаанд. Ҳамин тариқ, маҳз, бо кӯшишу навкорҳои Сарвари кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, забони тоҷикии мо дубора эҳё гардид, ки барои рушди минбаъдаи илми забоншиносии тоҷик заминаҳои мусоиде фароҳам оварда тавонист.

ХУЛОСА

Таҳқиқу баррасии истилоҳоти забоншиносии тоҷикӣ дар асоси осори илмӣ, таълимии донишмандон ва маводди фарҳангҳои тафсири барои равшан намудани масъалаи ташаккули тақомули истилоҳотшиносии тоҷик аз муҳимтарин мавзӯҳои таърихи илми забоншиносии тоҷик маҳсуб мешавад. Таҳлилу таҳқиқи маводди истифодашуда нишон дод, ки донишмандони гузаштаи мо бештари масъалаҳои марбут ба имло, унсурҳои калимасоз, тарзи ибораоройю ҷумлабандӣ ва дигар масъалаҳои алоқаманд ба суҳанварию нигоришро дар таълифоти худ ва дар фарҳангҳои тафсири шарҳу тавзеҳ намудаанд, ки ин сабаби дар давоми марҳилаҳои гуногуни таърихӣ ва шебу фарози инкишофи таназули давлатдорӣ забони тоҷикӣ ҳифз гардидааст.

Дар маҷмӯъ, дар асоси омӯзиши қисматҳои алоҳидаи таҳқиқоти диссертатсионӣ метавон ба чунин хулоса омад:

1. Зимни пажӯҳиш ошкор гардид, ки дар давраи муосир омӯзиши истилоҳу истилоҳшиносӣ яке аз масъалаҳои муҳими забоншиносӣ, аз ҷумла, забоншиносии тоҷик маҳсуб ёфта, таҳқиқу баррасии истилоҳоти қадимтарин осори илмӣ барои муайян шудани сохтор, қолаб, усулу равишҳои илмӣ истилоҳсозиву истилоҳгузинӣ ва танзиму бунёди он дар илми муосир мусоидат менамояд [1-М].

2. Пас аз таҳлилу баррасиҳо маълум гардид, ки истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар се давраи таърихӣ забон бостон, миёна ва нав ташаккул ёфтааст. Аз истилоҳоти забоншиносии давраи бостон то имрӯз маълумоти мушаххасе дар даст нест. Зимни мутолиа ва ҷустуҷӯ аз фарҳангҳои давраи миёна – “Фарҳанги паҳлавӣ” ва “Фарҳанги оим-евак” бархе аз истилоҳотро пайдо намудем, ки дар даврони миёна ҳамчун истилоҳи забоншиносӣ ба кор рафтаанд [1-М].

3. Дар давраи бостон донишҳои забоншиносии мардумони ориёитабор, ки дар давраи Сосониён рушд намуда буд, гусаста гардида, истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар асрҳои миёна бо равиши дигар шакл гирифтааст [4-М].

4. Пас аз шаклгирии забони адабии тоҷикӣ низоми истилоҳоти тоҷикӣ низ рӯ ба рушд ниҳод. Ин ҷараён аз замони салтанати давлати Сомониён шуруъ шуда, то замони имрӯз идома дорад. Амирони сомонӣ баҳри истилоҳгузинию вожагузинии забони илм шароити мусоидро фароҳам оварда буданд. Ин раванд баъд аз таназзули давлати Сомониён низ идома пайдо кард. Намунаи чунин истилоҳгузиниву вожаороиро мо дар осори илмии Абунасири Форобӣ, Закариёи Розӣ, Абуалӣ ибни Сино, Абурайҳони Берунӣ, Ҳаким Носири Хусрав, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ва дигар донишмандони асри миёна мушоҳида намудем, ки ба ҷойи истилоҳоти забоншиносии арабӣ истилоҳоти забони тоҷикиро сохта мавриди истифода қарор додаанд.

5. Аз таҳқиқи мухтасари осори илмӣ маълум шуд, ки ин забон дар асрҳои IX-XI дар баёни матолибу мафҳими риштаи забоншиносӣ баробари дигар риштаҳо, чун ҷандаса, нучум, ҷугрофия, фалсафа ва тиб ба дастовардҳои назаррас ноил гаштааст [1-М; 2-М].

6. Заминаи асосии шаклгирии истилоҳоти забоншиносӣ дар асрҳои миёнаро фарҳангҳои тафсирий, осори фалсафӣю мантиқ, рисолаҳои ба илмҳои адабӣ бахшидашуда, донишномаҳо, рисола ва бахшҳои алоҳидаи рисолаҳое, ки бевосита доир ба илми забоншиносӣ махсуб меёфтанд, ташкил меод [1-М; 2-М].

7. Дар ташаккул ва тақомули истилоҳоти забоншиносии тоҷикӣ донишманди ҳамадон Абуалӣ ибни Сино саҳми арзанда дорад. Рисолаи “Махориҷ-ул-хуруф” аз нигоҳи илми забоншиносӣ нодиртарин асар буда, дар он

истилоҳоти баҳши овошиносӣ ба кор рафтааст. Ибни Сино кӯшиш намудааст, ки ба ҷойи истилоҳоти арабӣ истилоҳоти тоҷикиро ба кор барад [1-М; 2-М].

8. Доир ба баъзе масъалаҳо, ки донишмандони аврупоӣ дар асри XIX ва XX сари он баҳс мекарданд, донишмандони тоҷик ҳанӯз дар асрҳои X-XI он масъалаҳоро ҳаллу ҷасл намуда, истилоҳоти муносибиро барои масъалаҳои забоншиносӣ гузошта буданд. Намунаи инро мо дар андешаҳои Носири Хусрав андар боби нутқ, қавл ва калом ва дар афкори Абдурахмони Ҷомӣ доир ба калима ва маънои он дидем. Дар иртибот ба дискурс – баҳши нави забоншиносӣ, ки дар нимаи дууми асри XX дар забоншиносии Ғарб зухур гардидааст, Носири Хусрав хеле пештар атрофи он баҳс намуда, онро калом маънидод карда буд [1-М; 6-М].

9. Фарҳангҳои тафсирии дар таърихи ташаккули забони тоҷикӣ, афкори забоншиносии тоҷик ва истилоҳоти забоншиносӣ мавқеи муҳимро соҳибанд. Масалан, дар «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ», «Фарҳанги Рашидӣ», «Бурҳони қотеъ», «Баҳори Аҷам», «Ғиёс-ул-луғот», «Тухфат-ул-аҳбоб» бахшҳои алоҳидаи забоншиносӣ овошиносӣ, луғатшиносӣ, сарф ва наҳв мавриди шарҳ қарор гирифтаанд.

10. Дар низоми истилоҳоти забоншиносии тоҷик истилоҳоти баҳши овошиносӣ рушди назаррас доштааст. Дар рушду тақомули истилоҳоти баҳши овошиносӣ донишмандону файласуфон Абунасири Форобӣ, Абуалӣ ибни Сино, Носири Хусрав, Насируддини Тӯсӣ ва дигарон нақши боризи худро гузоштаанд. [1-М; 2-М].

11. Луғоту истилоҳоти баҳши вожашиносӣ, асосан, дар осори адабӣ, аз ҷумла, дар нигоштаҳои Абуалӣ ибни Сино, Носири Хусрав, Насируддини Тӯсӣ, Низомӣ Арузии Самарқандӣ, Рашиди Ватвот, Шамс Қайси Розӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ, Атоулло

Маҳмуди Ҳусайнӣ ва дигарон мавриди корбурд қарор гирифтааст. Аз ҳамин ҷост, ки чанде аз ин истилоҳот имрӯз ҳамчун истилоҳи адабиётшиносӣ шинохта шудаанд ва дар забоншиносии муосир ҷойи худро ба истилоҳоти русию аврупоӣ додаанд. Чунончи, таҷниси, маънии мутақориб, ғайримутақориб, мушокалот, истиора, таҷниси том, таҷниси мураккаб.

12. Истилоҳоти баҳши сарф низ дар фарҳангномаҳо ва луғатномаҳо бештар мавриди корбурд қарор гирифтааст. Шамси Қайси Розӣ дар робита бо қофиясозӣ ба асосҳои дастури калимасозии забони тоҷикӣ мароқ зоҳир намуда, дар умум, 34 номгӯӣ пасвандҳои калимасозу шаклсозии исму сифатро бо тобишҳои маъноӣ шарҳу эзоҳ додааст.

13. Рисолаи “Чаҳор гулзор”-и Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ яке аз манбаъҳои рушду тақомули истилоҳҳои баҳши сарф маҳсуб мешавад. Зимни ҷустуҷӯ ва мутолиаи ин асар маълум гардид, ки дар асари мазкур беш аз 100 адад луғоту истилоҳоти баҳши сарф мавриди корбурд қарор гирифтааст.

14. Дар даврони шуравӣ инкишофи истилоҳоти забоншиносӣ, пажӯишу омӯзиши он бо равиши ба он давра мувофиқ муносиб роҳандозӣ гардидааст. Ба илми забоншиносӣ вобаста ба мақсаду равиши таҳқиқ бештар истилоҳоти аврупоӣ ва русӣ ворид гардидааст.

15. Даврони Истиқлол ҳамчун даврони эҳёи ба илми миллий ва байналмилалӣ мутобиқ намудани истилоҳоти забоншиносӣ бо назардошти пешрафти бисёри техникаю иттилоот маҳсуб меёбад.

16. Шоистаи таҳсин аст, ки давраи бобарор ва шаклгирии рушду тақомули забони тоҷикӣ ба даврони соҳибистиқлолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва сиёсати забонгустарии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон марбут аст. Маҳз, бо кӯшишу навкориҳои

Сарвари кишвар мухтарам Эмомалӣ Раҳмон, забони тоҷикии мо дубора эҳё гардид, ки барои рушди минбаъдаи илми забоншиносии тоҷик заминаҳои мусоиде фароҳам оварда тавонист.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Дар забоншиносии муосири тоҷик масъалаи омӯзишу баррасии истилоҳоти забоншиносии тоҷик то ба имрӯз ба таври ҷудогона мавриди омӯзиш қарор нагирифтааст. Вобаста ба ин, дар заминаи омӯзиш тавсияҳои зерин пешниҳод мегарданд:

1. Натиҷаҳои омӯзиш барои баррасии истилоҳоти забоншиносӣ дар давраҳои гуногуни таърихӣ замина гузошта метавонад;

2. Маводди мазкур зимни таҳияи фарҳангномаҳои нави истилоҳоти забоншиносӣ метавонад мавриди истифода қарор гирад;

3. Ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар даврони бостон, миёна, нав ва муосир омӯхта шуд, ки он метавонад ҳангоми омӯзиши забоншиносӣ дар ин давраи мавриди истифода қарор гирад;

4. Истилоҳоти забоншиносии тоҷик аз нигоҳи овошиносӣ, луғатшиносӣ, сарф то андозае калимасозӣ ва наҳв ба таври ҷудогона омӯхта шуд, ки маводди бадастомада метавонад дар ин самт мавриди истифода қарор гирад;

5. Мавқеи шоистаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон оид ба гиromидошти покии забон ва густариши он ба таври муқаддимотӣ омӯхта шуд, ки он барои доираи васеи хонандагон пешниҳод гардида, барои ҷустуҷӯву пажӯҳишҳои мукамалтар дар ин самт созгор бошад;

6. Натиҷаҳои таҳқиқот метавонад зимни омӯзиши истилоҳшиносӣ, аз ҷумла, истилоҳоти забони тоҷикӣ мавриди амал қарор гирад;

7. Низом, мавқеъ ва қорбурди луғат ва фарҳангномаҳо аз нигоҳи истилоҳшиносӣ омӯхта шаванд;

8. Беҳтарин фарҳангномаҳо ва осори донишмандони тоҷики асрҳои миёна аз нигоҳи нави илми забоншиносӣ омӯхта шаванд ва дар ин замина фарҳангномаҳои нав таҳия гардад;

9. Таҳия ва нашр намудани фарҳангномаҳо ва луғатномаҳои соҳавӣ василаи дигар дар шинохти илми истилоҳшиносии тоҷик аст;

10. Марҳила ба марҳила таҳия ва нашри фарҳанги электронии истилоҳоти забоншиносӣ аз даврони қадим то муосир яке аз василаҳои рушди забоншиносӣ маҳсуб меёбад.

I. ИНТИШОРОТ АЗ РЀЙИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

A). Таълифот дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи

Комиссияи олии аттестатсионии наздиПрезиденти

Ҷумҳурии Тоҷикистон:

[1-М]. Нажмудинзода, Р.Х. Назаре ба таърихи фарҳангшиносии тоҷик / Р.Х. Нажмудинзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе: Сино, 2017. - №4/6 (140). – С. 93-97. ISSN 2413-516X

[2-М]. Нажмудинзода, Р.Х. Ташаккули истилоҳоти забоншиносӣ дар асрҳои миёна / Р.Х. Нажмудинзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе: Сино, 2017. – № 4/7 (163). – С. 140-143. ISSN 2413-516X

[3-М]. Нажмудинзода, Р.Х. Назаре ба таърихи ташаккули истилоҳот / Р.Х. Нажмудинзода // Паёми Донишгоҳи

- миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе: Сино, 2018. - № 4 (163). – С. 87-90. ISSN 2413-516X
- [4-М]. Нажмудинзода, Р.Х. Нақши низоми грамматикӣ араб дар ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷикӣ / Р.Х. Нажмудинзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе: Сино, 2020. – №2 (163). – С. 79-86. ISSN 2413-516X
- [5-М]. Нажмудинзода, Р.Х. Корбурди истилоҳоти забоншиносӣ дар марҳилаи ташаккули забони адабии тоҷикӣ / Р.Х. Нажмудинзода // Паёми Донишқадаи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. - Душанбе, 2021. - № 3 (43). - С. 67-73. ISSN 2226-9355
- [6-М]. Гулназарзода, Ж.Б. Нақши Пешвои миллат дар рушди забон ва илми забоншиносии тоҷик / Ж.Б. Гулназарзода, **Р.Х. Нажмудинзода** // Паёми Донишгоҳи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. - Душанбе, 2024. - № 4 (56). – С. 5-9. ISSN 2226-9355

Б). Мақолаҳо дар дигар маҷмуа ва нашрияҳои илмӣ:

- [7-М]. Нажмудинзода, Р.Х. Даврони истиқлол – марҳилаи нави инкишофи истилоҳоти забоншиносии тоҷик / Р.Х. Нажмудинзода // Конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ баҳшида ба рӯзи забони давлатӣ таҳти унвони “Забони тоҷикӣ дар арсаи паёмадҳои нав”. – Душанбе, 2024. - С.260-265
- [8-М]. Нажмудинзода, Р.Х. Баёни донишмандони асримиёнагии тоҷик доир ба истилоҳоти баҳши луғатшиносӣ / Р.Х. Нажмудинзода // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ “Ховаршиносии муосир ва дурнамои рушди он: масоили забоншиносӣ, матншиносӣ ва робитаҳои адабӣ”. - Хуҷанд, 2024. – С.178-182.

ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

УДК 491.550(09)

ББК 81.2(2Т)

Н-18

НАЖМУДИНЗОДА РИСОЛАТ ХАЙРИДИН

**ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ТАДЖИКСКОЙ
ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени кандидата
филологических наук по специальности
10.02.19 – Теория языка

ДУШАНБЕ – 2025

Диссертационная работа выполнена на кафедре истории языка и типологии филологического факультета Таджикского национального университета.

Научный руководитель: **Гулназарзода Жило Бури** – доктор филологических наук, профессор, ректор Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзаде

Официальные оппоненты: **Назарзода Сайфиддин** - член НАНТ, доктор филологических наук, профессор, заведующий отделом лексикографии и терминологии Института языка и литературы им. Рудаки;
Шердилова Сурайё Фармонбековна – кандидат филологических наук, доцент, заведующая кафедрой педагогики, психологии и методики преподавания Республиканского института повышения квалификации и переподготовки работников образования

Ведущая организация: Бохтарский государственный университет

Защита диссертации состоится «13» сентября 2025 г., в 13:00 на заседании Диссертационного совета 6D.KOA-036 при Таджикском международном университете иностранных языков имени Сотима Улугзаде (адрес: 734019, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Ф. Мухаммадиева 17/6, зал заседаний Учёного совета, e-mail: laylo.hasanov@mail.ru; тел.: (+992) 904156317).

С содержанием диссертации можно ознакомиться в научной библиотеке Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзаде и на сайте www.dbz.tj.

Автореферат разослан « ____ » _____ 2025 г.

Ученый секретарь

диссертационного совета

кандидат филологических наук, доцент **Хасанова Ш. Р.**

ВВЕДЕНИЕ

Диссертация посвящена исследованию теоретических вопросов истории становления лингвистической терминологии таджикского языка.

Актуальность темы исследования. Актуальность темы исследования заключается в том, что языкознание, наряду с другими вопросами, должно изучать историю формирования терминов и на её исторической основе развивать свои лингвистические знания. Поскольку именно терминология служит фундаментальной основой для познания и наук, её исследование и изучение в современных условиях приобретает важное значение. С этой точки зрения, исследование истории формирования таджикской лингвистической терминологии является актуальным для развития отечественной науки. Следует отметить, что в таджикской лингвистической науке были написаны научные работы по различным аспектам терминологии, однако отдельное исследование по истории формирования лингвистической терминологии в конкретных разделах и группах не проводилось. В связи с этим, в диссертационном исследовании было принято решение провести научную работу по истории формирования таджикской лингвистической терминологии на основе античных, средневековых и современных источников, конкретно проанализировав и рассмотрев формирование и развитие терминологии в области языкознания.

Следует отметить, что разные народы на протяжении всего своего существования разработали и использовали различную лексику и терминологию, что составляет одну из основ национальной культуры и занимает достойное место в понимании цивилизации.

Изучение лексики и терминологии имеет решающее значение, поскольку даёт глубокое понимание политической, социальной и культурной динамики обществ в разные

исторические периоды. Лексика и терминология языка не являются статичными, а подвергаются постоянной эволюции. Следовательно, для их всестороннего понимания необходимо научное исследование как с этимологической, так и с исторической точки зрения.

Термин, как и слово, является элементом языковой системы, и лингвистический аспект ему не чужд. Например, термины подвергаются синонимии, гибридизации и явлению семантического обогащения, но эти особенности возникают в определенных контекстах. Следует отметить, что терминология функционирует в определенной сфере человеческой деятельности — науке, технике, искусстве и т. д. — и в точной и лаконичной форме выражает материальные и духовные объекты, относящиеся к этой сфере. При этом термин может терять или менять своё значение в контексте в зависимости от положения, а также может появляться в новой форме в зависимости от процессов общественного развития. Вопрос терминологии и терминоведения изучался в лингвистической теории и считается одним из важнейших. Совокупность исследований и разработок, связанных с определением и изучением понятия «термин», его развитием, связывает языкознание не только с различными областями научного знания, но и с различными сферами производственной практики и профессионального труда, материальной и культурной историей человечества. Всестороннее изучение терминологии и её оценка с научной точки зрения важны в современных условиях, поскольку позволяют нам получить правильное представление о различных сферах общественной жизни.

Следует отметить, что терминология, или научная терминология, является одной из основополагающих и действенных составляющих развития языка. Из общих факторов развития языка очевидно, что терминология, наряду с собственным развитием, способствует прогрессу различных

сфер человеческой деятельности, таких как наука и техника, инновации, искусство и талант, литература и культура, в части привнесения новых слов и терминов. В связи с этим можно утверждать, что терминотворчество является одним из основных средств формирования норм словообразования и фразообразования языка.

Изучение и рассмотрение истории формирования терминов, в том числе терминов таджикского языка, имеет теоретическое и практическое значение, а его теоретический аспект помогает определить историю возникновения терминов и их место в лексическом составе языка, а также социальное использование терминов на разных этапах. Практический аспект терминологии заключается в том, что она полностью заполняет лакуны терминотворчества и терминологической адаптации. Следует отметить, что терминология в языке, в том числе и в таджикском языке, имеет давнюю историю и формировалась с момента появления первых научных трудов.

История свидетельствует о том, что в средние века, особенно в X-XIX веках, на благородном литературном персидском языке таджиков были созданы многочисленные научные и художественные произведения, которые составляют великую сокровищницу таджикской культуры на протяжении всей истории. В работе использовано много терминов из различных областей науки того времени, таких как языкознание и литературоведение, медицина, философия, история, география, логика, геометрия и другие науки, а также национальные и народные промыслы и профессии. Большинство этих терминов в таджикском языке были заимствованы из арабского языка, также в этот период использовались некоторые термины из греческого, латинского и индийских языков.

Следует отметить, что всемирно известный учёный Востока Абуали ибн Сино является первым мыслителем,

заложившим основы разработки и создания таджикской научной терминологии. В эпоху Ибн Сино арабский язык был распространён в странах Востока как язык науки, в связи с чем некоторые свои труды Ибн Сина создал на арабском языке. Наряду с этим, он также создал ряд своих научных произведений на таджикском языке. В частности, «Донишнома» - это одно из сочинений Шайхурраиса (Главы мудрецов), написанное на таджикском языке, которое охватывает такие науки, как логика, естествознание, астрономия, музыка и другие. Ибн Сина также сыграл выдающуюся роль в развитии таджикского языкознания, особенно в совершенствовании лингвистической терминологии.

Степень изученности темы исследования. В последние годы серьёзное внимание уделяется вопросам изучения и исследования истории языкознания и лингвистической мысли отдельных учёных, а также, на этой основе, определению состояния таджикского языкознания и изучению истории формирования таджикской лингвистической терминологии. Особо важную роль в этом отношении играют исследования, выполненные лингвистами Д. Саймиддиновым, М. Н. Касымовой, Д. Ходжаевым, С. Назарзода, М. Б. Султоновым, Ш. Исматуллозода. Кроме того, в таджикском языкознании в этом направлении были проведены и другие работы. Лингвист М. Рустамов исследовал грамматическую терминологию таджикского языка и в 1972 году опубликовал книгу под названием «Истилоҳоти грамматикии тоҷикӣ» («Таджикская грамматическая терминология») [21], которая представляет большую ценность для таджикской терминологии. Исследователь уделил больше внимания лингвистической терминологии после 1920–1930-х годов и в некоторых случаях попытался сравнить грамматическую терминологию

современного языка с грамматической терминологией средневековья.

В последние годы интерес к этой теме проявляет также лингвист М.Н. Касимова, которая написала несколько книг. Например: «Назаре ба истилоҳоти забоншиносии пешин» («Рассмотрение исторической лингвистической терминологии») [13], «Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷикӣ» («Краткий обзор терминологии ранней таджикской лингвистики») [12], «Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X)» («История таджикского литературного языка (IX-X вв.)») [14], «Истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ (маълумоти мухтасар)» («Древнетаджикская терминология (краткие сведения)») [11]. Данные работы лингвиста М.Н. Касымовой представляют собой основополагающий ресурс, обеспечивающий необходимую базу для всестороннего и тщательного научного исследования этих вопросов.

Наряду с этим лингвист Д. Ходжаев исследовал таджикскую лингвистическую мысль в средние века и был автором многочисленных исследований, книг и статей [26; 27; 28; 29; 30; 31; 32;]. Исследователю удалось продемонстрировать традиционную языковую систему с помощью своего обширного исследования. Эти исследования играют значительную роль в возрождении и развитии таджикской лингвистической терминологии в современную эпоху. Именно благодаря исследованиям лингвиста Д. Ходжаева в современном таджикском языкознании возрождено большое количество таджикских лингвистических терминов, которые когда-то были заменены русскими и европейскими.

Лингвист Д. Саймиддинов исследовал таджикскую лингвистическую терминологию в древнеперсидских и среднеперсидских языках, написал книги и статьи. [19, 20, 21].

Следует отметить, что на основе исследований лингвиста Д. Ходжаева в последние годы были написаны и отдельные исследования, посвящённые теме лингвистической мысли прошлого, в частности, лингвистической ценности классических толковых словарей. К числу таких работ относятся докторская диссертация М.Б. Султонова «Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмии форсӣ» («Формирование и развитие персидско-таджикской научной терминологии») [25], диссертации Ш. Исматуллозода «Хусусияти забонӣ ва функционалии соҳаи истилоҳоти забони тоҷикӣ дар асрҳои XI-XII» («Лингвистические и функциональные характеристики области терминологии таджикского языка в XI-XII веках»), Джалоловой Ф. А. «Афкори забоншиносӣ дар «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ» («Лингвистические мысли в «Гияс-ул-лугат» Мухаммада Гияс-уд-дина Рампури») [35], Мирзоёрова Ф. Н. «Грамматические комментарии в таджикских толковых словарях XVI-XIX веков» [17], Курбанова Н.Ф. «Андешаҳои забоншиносии Шамси Қайси Розӣ» («Лингвистические мысли Шамси Кайси Розии» [15], Додарова О.М. «Масъалаҳои забоншиносӣ дар «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун»-и Вочидалии Мучмаӣ» («Лингвистические вопросы в «Матлаъ-уль-’улум ва маджма’-уль-фунун» Ваджидали Муджмали» [8], Ильясова Ф.Б. «Лингвистические размышления Насируддина Туси» [9], «Вижагиҳои шаклирии дастури забони форсии дарӣ дар Афғонистон» («Особенности формирования грамматики персидского языка дари в Афганистане») Хусрава Назари [33].

Из анализа существующих исследований стало ясно, что таджикская лингвистическая терминология отдельно не изучалась, но некоторые исследования проводились в сравнении с другими языками. Например, лингвист С. Джоматов исследовал таджикскую лингвистическую терминологию с помощью английской лингвистики и написал докторскую диссертацию [7]. В данном исследовании

исследователь рассмотрел таджикскую лингвистическую терминологию в трех исторических периодах таджикско-персидского языка, а затем сравнил её с английской. Исследователь провёл анализ и сравнительное изучение терминологии разделов фонетики, морфологии и синтаксиса.

Следует отметить, что наряду с таджикскими лингвистами над различными аспектами терминологии таджикского языка работали и зарубежные исследователи. Соответственно, китайский исследователь Чжан Лэй в рамках своей диссертации [36] изучал таджикскую лингвистическую терминологию в сравнении с китайской.

Некоторые таджикские лингвисты также уделили внимание вопросам лингвистической терминологии в отдельных статьях. В частности, лингвист С. Анвари написал статью «Пиромуни мушкилоти китобу истилохот» («О проблемах книг и терминов») и подчеркивает, что при написании книг на таджикском языке следует обращаться к прошлому: «Нам надо помнить прошлое языка и литературы и знать, под какими наименованиями они назывались и преподавались» [1].

Фактически, исследование истории формирования таджикских лингвистических терминов позволяет предположить, что на основе словарей и научных трудов средневековых учёных, сохранившихся текстов древнеиранских языков можно найти историческую информацию о каждом лингвистическом термине и его истории, а также определить время их формирования.

Изучение данного материала побудило нас отдельно исследовать историю формирования таджикской лингвистической терминологии с точки зрения современной лингвистической науки.

Связь исследования с программами (проектами) или научными темами. Диссертация посвящена «Программе развития государственного языка на 2020-2030 годы

(Постановление Правительства Республики Таджикистан от 28.11.2020 г. № 647)». Тема рассматриваемого исследования является частью научно-исследовательской работы кафедры истории и типологии языка Таджикского национального университета и тесно связана с тематикой научных исследований.

ОБЩЕЕ ОПИСАНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования. Основной целью исследования является всестороннее изучение истории становления таджикской лингвистической терминологии, проводимое на основе материалов исторических словарей, трудов средневековых и современных учёных

Задачи исследования. Изучение и анализ истории становления таджикской лингвистической терминологии составляет основную цель данного научного исследования. Для достижения цели исследования были поставлены следующие задачи:

- изучение формирования таджикской лингвистической терминологии в древности и средневековье;
- использовать новый взгляд на взаимовлияние арабской грамматической системы, таджикских учёных и формирование таджикской лингвистической терминологии;
- исследование становления таджикской лингвистической терминологии в Средние века и её формирование;
- научно классифицировать лингвистические термины (фонетика, лексикология, синтаксис и грамматика);
- использование лингвистической терминологии в советское время;
- исследование лингвистической терминологии периода независимости;
- изучение роли Лидера нации в развитии таджикского языка и языкознания.

Объектом данного исследования являются научные и литературные произведения, а также толковые словари прошлого и настоящего.

Предмет исследования. Определение истории становления таджикской лингвистической терминологии на основе энциклопедий и словарей.

Теоретические основы диссертационного исследования базируются на научных трудах отечественных и зарубежных лингвистов, таких как Д.Т. Тоджиев, М.Н. Касимова, Ш. Рустамов, Р.Х. Додихудоев, Д. Саймиддинов, Ф. Зикриёев, Б. Камолитдинов, Х. Маджидов, Д. Ходжаев, С. Сулаймонов, А. Хасанов, Х. Раупов, М. Султанов, С. Рахматуллозода, З. Мухторов, Ф. Шарипова, Ш. Исматуллозода, М. Саломиён, Д. Хомидов, А. Мирбобоев, В. В. Виноградов, А. А. Реформатский, О. С. Ахманова, В. А. Звягинцев, Ф. Гиргас, Г. М. Габучан, С.И. Баевский, В.Т. Ахвледиани, В.А. Лившиц, Ю.А. Рубинчик, А.С. Пейсиков, Л.Т. Герценберг и др., которые были использованы в качестве теоретических и методологических основ при изучении темы.

Основные источники исследования. В качестве методологии и источников были использованы “Донишнома”, “Махориҷ-ул-хуруф”, «Бурҳони Қотеъ», «Фарҳанги Иброҳимӣ», «Фарҳанги Ҳусайни Вафой», «Фарҳанги Чаҳонгирӣ», «Ғиёс-ул-луғот», «Қомеъ-ул-ҳикматайн», «Зод-ул-мусофирин», «Чароғи ҳидоят», «Асос-ул-иктибос», «Меъёр-ул-ашъор», «Эҳсо(ъ)-ул-улум», «Чаҳор гулзор», «Бадоеъ-ус-саноеъ», «Ал-мўъҷам», «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун», «Анҷуманорои Носирӣ», «Забони миллат-ҳастии миллат» («Язык нации – сущность нации»), «Донишномаи мухтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик» («Краткая энциклопедия истории таджикских лингвистических учений»).

Научная новизна исследования. Новизна исследования заключается в том, что впервые в современном

таджикском языкознании проанализирована и исследована история становления лингвистической терминологии, выявлены её особенности в различные исторические периоды.

Кроме того, в результате исследования были определены следующие новые аспекты:

- с современных позиций лингвистической науки впервые отдельно изучено становление таджикской лингвистической терминологии в древний и средневековый периоды;

- проанализировано взаимовлияние арабской грамматической системы, трудов таджикских учёных и формирования таджикской лингвистической терминологии;

- впервые систематизирована терминология разделов фонетики, лексикографии, морфологии и синтаксиса в языкознании;

- исследовано применение лингвистической терминологии в советский период, её развитие в эпоху Независимости и вклад Уважаемого Лидера нации Эмомали Рахмона в возрождение, сохранение и распространение таджикского языка.

Основные положения, выносимые на защиту:

1. Формирование лингвистической терминологии имеет древнюю историю и представляет собой зеркало, в котором отразились традиционный уклад жизни и национальная культура цивилизации. Исследование структурных и семантических особенностей научной лингвистической терминологии в современных условиях представляется необходимым, учитывая, что данные лексические единицы (в простой, производной, сложной и фразеологическо-терминологической формах) использовались в трудах учёных и лексикографов;

2. Большинство лингвистических терминов, как выявляет этимолого-морфологический анализ, имеют древнее происхождение и восходят к иранским языкам. После

распространения арабского языка усилилось взаимовлияние между арабской грамматической системой, трудами таджикских учёных и лингвистической терминологией, что привело к заимствованию арабских лингвистических терминов в таджикский язык. Следовательно, значительный пласт исторической лингвистической терминологии сформирован арабскими заимствованиями;

3. Пути развития лингвистической терминологии разнообразны, дойдя до нашего времени через научные труды ученых и сформировавшись в результате влияния других языков. На основе анализа всего материала раскрывается история некоторых лингвистических терминов, определяются их лингвистические и научные аспекты, что способствует обогащению лексического состава таджикского языка. Современная история таджикской лингвистической терминологии тесно связана с советской эпохой, а внедрение европейско-русской лингвистической терминологии происходило в зависимости от исторического этапа;

4. Установлено, что эпоха Независимости сыграла решающую роль в возрождении таджикской национальной языковой терминологии. Доказано, что роль Лидера нации, уважаемого Эмомали Рахмона в развитии языка и лингвистической терминологии чрезвычайно значима.

Теоретическая и практическая значимость исследования. Теоретическая значимость диссертации заключается в том, что представленные в ней результаты и выводы создают широкие возможности для дальнейших лингвистических исследований, совершенствования вопросов, связанных с лингвистической терминологией. ---

Практическая значимость проявляется в том, что материалы данной диссертации можно использовать на теоретических занятиях, в специальных курсах и семинарах по истории таджикского языка, истории научной терминологии, в частности, лингвистики, на филологических

факультетах и других гуманитарных направлениях. Также целесообразно использовать специальную научную терминологию данной области в словарях в качестве материала.

Соответствие темы диссертации паспорту научной специальности. Диссертация на тему «История формирования таджикской лингвистической терминологии» соответствует паспорту специальности и её содержанию, а также установленному порядку написания диссертаций для получения учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.19 – Теория языка.

Личный вклад соискателя учёной степени в исследование заключается в определении уровня научного изучения отечественных и зарубежных учёных-лингвистов, теоретических и практических основ диссертационных исследований, а также в комплексном анализе истории формирования таджикской лингвистической терминологии на основе собранных материалов и фундаментальных источников, использованных в таджикском языкознании, включая древние словари и труды средневековых учёных, с отдельным исследованием толковых словарей лингвистических терминов.

Также ещё одним вкладом соискателя является то, что он на основе изучения научно-методических материалов и исследовательских источников определил историю формирования таджикской лингвистической терминологии с позиции современной лингвистической науки.

Утверждение и внедрение результатов диссертации. Данная диссертация подготовлена на кафедре истории языка и типологии филологического факультета Национального университета Таджикистана, её главы были рассмотрены и обсуждены на заседаниях кафедры. Кроме того, предварительные выводы исследования по данной теме были представлены в виде докладов и научных сообщений на

конференциях и других научных мероприятиях (2016–2025 гг.).

Диссертация была обсуждена и рекомендована к защите на расширенном заседании кафедры языкознания филологического факультета и факультета журналистики Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзода (протокол №7 от 10.02.2025).

Публикации по теме диссертации. По теме диссертации опубликовано 8 научных статей, в том числе 6 статей в рецензируемых журналах Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан.

Структура и объём диссертации. Диссертация состоит из введения, трёх глав, девяти подразделов, заключения, рекомендаций по практическому использованию результатов исследования и списка литературы. Общий объём диссертации составляет 175 страниц компьютерного набора.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Во введении обоснованы актуальность темы, степень её изученности, определены цель, задачи, объект и предмет исследования, указаны источники и методологическая база, раскрыты научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы, а также апробация её результатов.

Первая глава диссертации называется **«К вопросу об истории формирования таджикской лингвистической терминологии»** и посвящена исследованию генезиса терминосистемы таджикского языкознания. Она включает три параграфа.

Первый подраздел первой главы называется **«Формирование таджикской лингвистической терминологии в древности»** и включает в себя взгляды лингвистов Индии, Китая, Ирана, Греции, различных стран Востока и Запада на возникновение науки языкознания. Таким образом, в авторитетных научных и исторических

источниках таджикский язык и процесс его формирования, эволюции, развития и становления подразделяется на три исторических периода: а) древний (или античный) период; б) средневековый период; в) новый (современный) период.

Отдельных исследований по изучению и обсуждению важных вопросов таджикского языкознания в древности не проводилось. Значительный вклад в изучение ключевых проблем таджикского языкознания древнего периода внесли исследователи Д. Саимиддинов и Р.Х. Додихудоев (в соавторстве с Л.Г. Гертсенберг), С. Джамаатов, Д. Ходжаев, А. Мирбобоев, З. Мухторов, Ж. Гулназарзода, китайский учёный Чжан Лэй, иранские лингвисты А. Садики, М. Хасайдуст, М. Бурхан и другие. В своих работах они уделили особое внимание историческому развитию и становлению лингвистической терминологии.

В частности, лингвист Д. Саймиддинов в своих статьях и книгах исследовал некоторые лингвистические термины в среднеперсидском языке, а в 1981 году в соавторстве с Герценбергом Л.Г. опубликовал статью под названием «Лингвистическая мысль и языковедческая практика в Иране в домонгольское время» и изложил языковую мысль древней эпохи [3, с. 96-115]. В книге «Форсии бостон» («Древнеперсидский язык») приводятся сведения об особенностях древнеперсидского языка. Автор отмечает, что в этом языке основы подразделяются на именные и глагольные, а с точки зрения структуры — на корневые, образованные с помощью суффиксов, и сложные, состоящие из двух или более корней либо основ с присоединением префиксов и суффиксов. Грамматические категории рода (женский, мужской, средний), числа (единственное, двойственное, множественное) и падежа (номинатив, генитив, аккузатив, датив, аблатив, инструменталис, локатив, вокатив) связаны с характером окончаний основ и их завершённостью [23, с.38-40].

В связи с этой темой З. Мухторов в своей книге «Таърихи забони тоҷикӣ» («История таджикского языка») утверждает: «Образование различных глагольных форм на основе основ времени и наклонения происходило с добавлением суффиксов и аффиксов» [17, с. 41].

Ж. Гулназарзода в своей статье «Асосҳои феъл дар забони форсии бостон» («Глагольные основы в древнеперсидском языке») показывает особенности глагольных основ этого языка и обсуждает лингвистическую терминологию, связанную с этим языком, ссылаясь на высказывания других исследователей. В формировании и организации использования древнеперсидского языка выделяются три типа глагольных основ: основа настоящего времени, основа аориста и основа прошедшего времени или перфекта, причем основа настоящего времени играет большую роль в организации глагольных форм. Эта основа встречается в различных глагольных временах как в активной, так и в пассивной форме с окончаниями первой и второй степени. Эта основа используется для выражения несовершенного времени с помощью аугмента -а перед корнем глагола и добавления окончаний второй степени.

Основы аориста представлены корневыми формами в 3-м лице единственного и множественного числа, а также сигматическими формами в 1-м лице единственного числа.

Корневые основы, большинство из которых являются атематическими, формируются путем присоединения исторических суффиксов (-а, -уа, -ауа, -sa, -va, -na, -nau), удвоения корня и фонетических изменений за счет чередования гласных, сонантов и согласных [4, с. 14-16].

Кроме того, в диссертационном исследовании С. Джоматова, посвящённом сопоставлению таджикской лингвистической терминологии с английской, отдельная глава во втором разделе посвящена фонетической терминологии досредневекового периода, а в третьем разделе

— морфологической терминологии досредневекового периода [7, с. 68-70; 163-165]. Исследователь привёл термины буква, звук, гласный, согласный, монофтонг, дифтонг и другие из книги Д. Саймиддинова «Форсии бостон» («Древнеперсидский язык») [7, с. 69].

В то же время М. Ганиева в своём сопоставительном исследовании фонетической терминологии таджикского и французского языков посвятила главу анализу фонетической терминологии досредневекового периода. [2, с. 47-51].

Китайский исследователь Чжан Лэй в своём исследовании, посвящённом сопоставлению таджикской и китайской лингвистической терминологии, включает главу под названием «Об особенностях использования лингвистических терминов в древнеперсидском языке». В этой главе автор предпринимает попытку анализа и систематизации лингвистической терминологии древнеперсидского языка ([39, с. 56-59]). Однако основное внимание исследователя сосредоточено на описании грамматической системы древнеперсидского языка.

В иранском языкознании также были проведены исследования, касающиеся ранней лингвистической терминологии. Среди исследований иранистов необходимо упомянуть статью иранского лингвиста Алиашрафа Садики под названием «Наука о языке в Древнем Иране». Этот известный учёный-лингвист справедливо подчёркивает, что, к сожалению, с древних времён не сохранилось достаточного материала для ясного и чёткого определения картины персидского языкознания в ту эпоху [22, с. 3].

В таджикском языкознании формирование лингвистической терминологии в древний период персидского языка остается неясным. Поскольку письменных памятников древнеперсидского языка, сохранившихся до наших дней, крайне мало, они не могут описать развитие всех аспектов языка. Однако существование письменности и

письменных артефактов свидетельствует о том, что языковые знания сформировались у арийских народов ещё в древности. По нашему мнению, создатели клинописного алфавита использовали лингвистическую терминологию при его разработке. В этой связи лингвист Д. Ходжаев отметил: «Хотя у нас нет конкретных документов по науке языкознания в доисламский период, существование клинописи в эпоху Ахеменидов (VI-IV вв. до н.э.) свидетельствует о том, что у наших предков было достаточно представлений и традиций по вопросам, связанным с этой наукой. Ясно, что каждый народ, имеющий письменность, обладает и достаточными знаниями и культурой, ибо письменность является одним из важнейших открытий человечества. Поэтому при изобретении письменности использовались законы языкознания, и эти законы также совершенствовались» [30, с. 8].

В этой связи лингвист А. Мирбобоев высказал следующее мнение о развитии клинописи: «Система письма древнеперсидских произведений основана на клинописи, которая изначально была изобретением шумеров. Основные принципы этой письменности были затем использованы Ахеменидами при разработке своей собственной письменности. Следует отметить, что древнеперсидская клинопись не является точной копией аккадской, а Ахемениды опирались исключительно на оригинал и сущность аккадской письменности при разработке алфавита своего языка» [16, с. 140].

В начале «Frahangi oim-ewak» его тема изложена на пехлеви следующим образом: Айар айē šnāxtan ī wāz ud mārigān ī Awastāg kū-š Zand čē ud čīgōn – Как происходит распознавание звуков и слов Авесты в её Зенде? [46, с. 27].

Слово wāz в приведённом выше примере используется как лингвистический термин, означающий «звук». Слово wāz в новоперсидском языке является продолжением

среднеперсидского wāz. Учёный Мохаммади Хасандут дал следующее этимологическое объяснение слова wāz: новоперсидский: āwāz > среднеперсидский: āwāz > древнеиранское: * ā-vāša. Исследователь считает, что это слово произошло от корня vak-, означающего «говорить» [18, с. 122].

Слово māṭīgān в среднеперсидском языке означало «слово». В приведённом выше примере māṭīgān выступает как лингвистический термин, означающий «слово». В среднеперсидском языке наряду с māṭīgān существовало также слово vāč [2, с. 540].

Также понятие слова в современную эпоху истории языка происходит от среднеперсидского vach. Мухаммад Хасандуст в своей работе «Farhangi reshashinohti zabin Persian» не дал объяснения этимологии слова, но объяснил корень «vojidan». Исследователь считал корень «vojidan» производным от корня vāž, означающего «говорить, изрекать», и установил его корень в древнеиранском как *vāša [18, с. 2844]. Персидский словарь считает слово производным от этого корня. По нашему мнению, словоформа была заимствована в персидский язык из портского языка.

Мухаммад Хусейн Бурхан объяснил это слово в своей книге «Бурхони қотъ» следующим образом: «В словаре Занд и Пазенд означают 'слово', то есть 'лексему', которая состоит из двух или более букв».

В настоящее время, с целью использования таджикского языка и избегания иностранных языков, термин «вожа» широко используется в Таджикистане, Иране и Афганистане. Термин «вожа» используется во всех таджикских лингвистических исследованиях.

Как оказалось, термин voja имеет корни в Средневековье. Хотя он не использовался в классических произведениях языка, он нашёл своё место в языке спустя

несколько столетий. Целью исследования и сбора терминов также является поиск и возрождение исконных таджикских терминов.

Следует отметить, что в средневековый период истории языка другим лингвистическим термином считался «дабира». В толковых словарях «дабира» интерпретируется как «письмо». Однако в среднеперсидском языке слово «дабира» в этом значении не использовалось; вместо него применялся термин «дин-дабира». Авестийский алфавит в эпоху Сасанидов назывался «дин-дабира», то есть «письмо для записи религиозных текстов». Дин-дабира — это система, изобретенная приблизительно в III–IV веках на основе пехлевийского письма и использовавшаяся для записи Авесты и предназначенная для её правильного и безошибочного чтения.

Из анализа и изучения стало ясно, что таджикская языковедческая терминология сформировалась в указанные периоды. К сожалению, терминология античной лингвистики не сохранилась до наших дней. По нашему мнению, это обусловлено двумя факторами. Прежде всего, не все письменные памятники античности, содержащие лингвистические воззрения того периода, сохранились до наших дней. С другой стороны, большинство этих таджикских терминов уступили место арабским лингвистическим терминам.

Второй раздел первой главы диссертации озаглавлен **«Взаимовлияние арабской грамматической системы, таджикских учёных и формирование таджикской лингвистической терминологии»**. В арабской филологии наука лексикология и лексикография получили дальнейшее развитие и заняли важное место в системе наук. Арабы всегда с гордостью отмечали в словарях богатство словарного запаса своего языка и объясняли самые популярные слова с помощью синонимов.

Таджикское языкознание формировалось и развивалось в Средние века под влиянием и приверженностью этой арабской языковой традиции. Из сведений и пояснений, содержащихся в ряде трактатов, посвящённых классификации наук учёных Ближнего Востока, таких как «Эхсо (ъ) ул-улум» Абунасра Фараби (X в.), «Ал-фехрист» Ибн Надима (X в.), «Мафотех-ул-улум» Котиба Хоразми (XI в.), «Чомеъ-ул-улум» Имама Фахриддина Рози (начало XIII в.), «Мифтох- ул-улум» Соккоки Хоразми (XIII в.), «Меъёри Чамолй ва мифтоҳи Абуисҳоқй» Шамси Фахри Исфাহани, «Нафоис-ул-фунун фй ароис-ул-уюн» Мухаммада ибн Махмуда Омули (XIV в.) и других, следует, что многие отрасли филологической науки сформировались в X и XI вв., а учёные-таджики, писавшие на арабском языке, внесли заметный вклад в языкознание.

Д. Ходжаев, опираясь на исторические источники, подчеркивает, что первыми составителями руководств по арабской грамматике были учёные таджикского происхождения (такие как Сибавайх / Себӯя). Он отмечает, что одной из причин сохранения этих арабских учебников в таджикских медресе была их персоязычная дидактическая основа [35, с. 46-47].

В этой связи лингвист К. Исмонов, изучая школы арабского языкознания, пришёл к выводу, что арабское языкознание находится под влиянием таджикского. По мнению исследователя, высказывания востоковедов и современных арабских учёных свидетельствуют о прямом и косвенном влиянии таджикского языка и учёных таджикского происхождения на становление арабского языкознания. В этом смысле, с одной стороны, эти учёные принимали непосредственное участие в становлении и развитии арабского языкознания, а с другой стороны, первый перевод греческих книг по логике на арабский язык был осуществлён именно через пехлевийский язык [9, с. 45].

Культурные связи между арабами и персоязычными народами (Аджам) имеют глубокие исторические корни и проявляются во многих научных сферах, особенно в филологии. Эти отношения зародились ещё в эпоху Ахеменидов и продолжались в период Сасанидов. Естественно, лингвистика не стала исключением в этом процессе взаимовлияния и взаимодействия.

Таким образом, в результате анализа стало ясно, что роль и влияние арабской грамматической системы наблюдается не только в теории и общей системе исследования и понимания сущности законов таджикского языка, но это влияние и роль также существенны в использовании терминологии в области грамматики.

Третий подраздел первой главы диссертации озаглавлен **«Формирование таджикской лингвистической терминологии в средние века».**

История языкознания свидетельствует, что первые теории терминологии в западной лингвистике возникли лишь в конце XIX — начале XX века. Исследования же лингвистической терминологии в таджикских научных трудах были проведены выдающимися востоковедами и учёными, такими как: Жильбер Лазар, В.В. Бартольд, Мухаммад Муин, Маликушшуаро Бахор, Забихулло Сафо, Таки Банеш, Джалол Матини, Ризо Содики, Ахмад Бахманёр, В.А. Лившиц, Л.П. Смирнова, Д. Саймиддинов, М. Касимова, С. Сулаймонов, А. Байзоев, А. Хасанов, С. Назарзода, М. Султонов, А. Юсуфов и Ш. Исматуллозода.

История свидетельствует о длительном процессе развития таджикского языкознания, которое всегда находилось в состоянии роста и развития, делая свой словарный запас красочным и богатым за счёт введения большого количества слов. Этот процесс так называемого обогащения языка начался в IX веке, во времена правления династии Саманидов, и продолжается по сей день.

Действительно, для развития и совершенствования языкознания, особенно терминологии, в средние века образовалось множество кружков, в том числе ученых и естествоиспытателей, которые обсуждали и дебатировали отдельные вопросы языка и оставили после себя многочисленные произведения поэзии и прозы по терминологии, которые были посвящены литературе, грамматике, религии, этике, экономике, политике, истории, культуре, словарям.

Языкознание занимает особое место в системе литературной науки и имеет долгую историю с древних времён до наших дней. В связи с этим, в науке о литературе основное внимание всегда уделялось языковым аспектам. Учёные персидско-таджикской литературы и культуры рассматривали вопросы фонетики, морфологии, синтаксиса и лексики в контексте художественной речи (каломи бадеъ), стихотворных метров (авзони шеър), чистоты и выразительности языка (фасоҳат ва балоғат), красноречия (салосати сухан) и богатства художественного слова (ғановати каломи бадеъ). Одним из источников формирования и развития таджикской лингвистической терминологии в средние века были философские и логические труды. Несомненно, что ещё с древних времён философы высказывали первые теории о языке и обучении. В трудах философов языкознание занимает первое место в классификации наук, и это отчётливо прослеживается в классификациях Абу Насра аль-Фараби, Ибн Сино, Закарии ар-Рози, Носира Хусрава и Насируддина Туси. Эти учёные всегда связывали вопросы лингвистики с наукой логики. По мнению иранского учёного Мухаммадреза Ботини, «деятельность философа по пониманию внешнего и внутреннего мира человека ограничивается языком». [19, с. 79].

Также, Абу Наср аль-Фараби, Абули ибн Сино, Носир Хусрав и Насриддин Туси представили ценные выводы и положения в областях науки языкознания: лексикографии, фонетики, грамматики и орфографии, которые не утратили своей научной ценности и по сей день. Данные учёные не только обсуждали лингвистические проблемы, но и выбирали соответствующие и уместные термины для каждой из лингвистических областей и проблем. Выбранная ими терминология сохранилась на протяжении столетий и дошла до наших дней. Многие толковые словари, такие как «Лугати фурс» Асади Туси, «Мукаддимат-ул-адаб» Замахшари, «Тафсир фи лугат-ил-фурс» Катрони Табрези, «Фарханги Джахангири» Хусаини Инджу, «Бахори Аджам» Роя Текчанди Бахара, «Бахори Аджам» Хусаини Вафаи. «Фарханги Рашиди» и «Фарханги Рашиди» Абдурашида Таттави, Мухаммада Гиёс-ул-лугота, «Чароги хидоят» Али Хана Орзу, «Бурхони котеъ», Шамс-ул-лугот и десятки других словарей играют важную роль в изучении, интерпретации и развитии лингвистической терминологии.

Таким образом, средневековые персидские и таджикские учёные, такие как Ибн Сино, Шамси Кайси Рози, Насиридин Туси, Абдурахмон Джами, Ходжа Хасан Нисори, внесли важный вклад в формирование лингвистической терминологии в области фонетики, лексикологии, морфологии и синтаксиса.

Вторая глава диссертации - **Классификация лингвистических терминов** посвящена исследованию особенностей и классификации терминов таджикского языкознания и включает 4 раздела.

Первый раздел второй главы диссертации носит название «Терминология раздела фонетики» и посвящён изучению данного вида лингвистических терминов. Фонетика — это раздел языкознания, занимающийся исследованием звуков человеческой речи. Данный раздел языкознания

занимает особое место и положение в истории таджикской лингвистической мысли. Создание отдельных трудов, касающихся звуков таджикского языка, является доказательством этого утверждения. В традиционном языкознании эта наука была известна под названием савтиёт (учение о звуках) и илми хуруф (наука о буквах). Лингвист Д. Ходжаев, анализируя данный раздел языкознания в традиционной лингвистике, приходит к такому выводу: «эта наука имеет более древние основы, и наши предшественники – люди науки и пера – считали знание её важным» [35, с. 105].

В прошлом фонетика изучалась и рассматривалась не как часть языкознания, а в качестве самостоятельной науки. Наука савтиёт (фонетика) считалась одной из древнейших и наиболее распространённых наук, основной целью которой признавалось описание и характеристика звуков языка. «Лингвисты рассматривали её как введение в лингвистические исследования, поскольку научное изучение звуков представляет собой конкретное физическое явление и объяснение способов их порождения и восприятия, а распознавание фонем (воқҳо), известное в арабском языкознании под названием "Махориҷ-ал-хуруф" (Места выхода букв/звуков), составляет одну из ключевых проблем артикуляционной фонетики. Как видно, звук (овоз) или савт как минимальная единица языка исследуется лингвистами с двух аспектов: во-первых, с точки зрения фонем (воқҳо), а во-вторых, с точки зрения их порождения, что по-арабски называется «худус» (возникновение, артикуляция)» [26, с. 8].

Следует отметить, что Абу Наср аль-Фараби и Абу Али ибн Сино в своих трудах использовали лексику и терминологию области фонетики и дали точные сведения об их качествах и особенностях, причём их сочинения не утратили своей сущности (актуальности) и по сей день. Их труды, касающиеся фонетических аспектов [звуков], применялись и развивались в работах последующих

исследователей и учёных, таких как Насируддини Туси, Шамс Кейс Рози, Ходжа Хасан Нишапури и некоторых других.

Равным образом, лингвист Д. Ходжаев в книге «Краткая энциклопедия истории лингвистической мысли таджиков» приходит к следующему выводу: «Эта наука [фонетика] имеет более древние основы, и наши предшественники — люди науки и пера — считали знание её важным». Также Носир Хусрав в «Зод-уль-мусафирин» относительно буквы пишет следующее: «А если спросят: “Что есть буква?”, мы скажем, что буква по отношению к имени [слову] подобна точке по отношению к линии. И буква сама по себе не есть смысл, но смысл приходит посредством буквы».

В традиционном таджикском языкознании звуки речи также делятся на две группы — согласные и гласные, но называются они разными терминами. В лингвистике прошлого согласные назывались сомитами, а гласные — мусавватами.

Древнейшим произведением, в котором мы встречаем фонетические термины «мусаввит» (гласные) и «сомит» (согласные), является «Китаб-уль-Муסיки» Аль-Фараби. После Аль-Фараби великий учёный Абу Али ибн Сино написал трактат под названием «Махарадж-уль-хуруф», в котором объясняются причины возникновения букв (звуков), звукообразующий аппарат, качественные и количественные характеристики фонем, а также звуки, характерные для таджикского и арабского языков. В то же время в этом подразделе представлены взгляды Шамси Кайса Рази, Ходжи Хасана Нисори, Насируддина Туси, Джамолиддина Хусейна Инджо, Мухаммадхусейна Бурхана, Ризакулихана Хидоята и Ваджидалихана Муджмали на науку о фонетике в средневековой персидско-таджикской научной системе.

Таким образом, в истории языкознания, касающейся фонетики, использовалось много терминов, и эти термины

сохранились до нашего времени благодаря научным трудам, которые мы привели в качестве примеров. Оказывается, наши ученые в системе персидско-таджикской филологии опирались при объяснении большинства тем на арабскую филологию, и именно поэтому в далеком прошлом не было создано определенной системы изучения фонетики таджикского языка.

Второй подраздел второй главы называется **«Лексикографические термины»** и посвящён лексическому составу языка.

Лексикология — раздел языкознания, изучающий лексическую структуру языка. Этот раздел языкознания также имеет свою особенную терминологию.

Поэтому лексика и терминология, относящиеся к лексикологии, в основном используются в литературных произведениях, в том числе в произведениях Абу Али ибн Сины, Насира Хусрова, Насир ад-Дина ат-Туси, Рашида аль-Ватвата, Шамса Кайси ар-Рази, Атулло Махмуда аль-Хусаини, Джалал ад-Дина аль-Хусайни Инджу, Ходжи Хасана ан-Нисари и других.

Ходжа Насируддин Туси классифицировал слова языка в зависимости от их употребления на [группы] синонимичные и многозначные, используя следующие термины: «Если множество слов указывает на одно значение, их называют асмой мутародифа (синонимы), а если множество слов указывает на множество значений, и каждое слово [относится] к другому значению, их именуют асмой мутабоина (омонимы)» [44, с. 18]. В то же время в этом подразделе представлены взгляды Шамса Кайса Рази, Атаулло Махмуда Хусайни, Ходжи Хасани Нисари, Махмуда Амули, Джалалуддина Хусайни Инджу на искусство речи, калом (речение), фаҳми маънӣ (понимание смысла), латофат (изящество), хукми таркиб (закон сочетаемости), маҷоз

(метафора), таҷнис (каламбур), асмои муташобиха (омофоны), асмои муштарака (омонимы)..

Среди этих учёных Шамс-и Кейс Рази наиболее полно разработал идеи, связанные с лексикологией, используя особую терминологию данной области. В их числе: слова (калимот), каламбуры (таҷнисот), искусственность (такаллуфӣ), нормативная дарийская лексика (луғати дариӣ саҳеҳ), архаизмы персидского языка (ғароиби луғати фурс), термины (мусталаҳот), арабизмы (калимоти арабӣ), разговорный персидский (муҳовароти порсигӯён), употребительное (мустаъмал), избыточные буквы (хуруфи завоид), неблагозвучные добавления (ҳашвои қабех), изменения слов (тағйироти алфоз), предложение (лафз), слово (калима), слова с постоянным ударением (яктарз), слова с единой акцентной схемой (якшева), разноударные (музтариб), речевое мастерство (каломи суҳан), соседство слов (ҳамнишинӣ), сочетаемость (пахлӯи ҳам омадани калима), сочетания (таркибҳо), иноязычные слова (калимаҳои бегонаву дур), внеперсидская лексика (ғайрилуғати фурс), нормативное (саҳеҳ), дарийская лексика (луғати дарӣ), литературные неологизмы (калимаҳои адабии мустаъмал), разговорная речь, образованные персоязычные (порсигӯёни фозил), детализация и выбор оптимального варианта предпочтение (тафсилу тарҷеҳ), гипербола (муболиға), преувеличение (муболиғат), подразумеваемое (мутазаммин), превосходство (улувият), чистая речь (каломи тозӣ), изменения (муғаййирот), общеупотребительное (мутадовил), лексикология (илми луғат), тонкости таджикских слов (нозиқиҳои калимоти тоҷикӣ)... [48, с. 56-67].

Явления в современной лингвистике в области лексикологии, схожие с этими событиями или событиями, на них указывающими, изучаются и обсуждаются исследователями и учеными со времен Средневековья. Так, в прошлом многие термины использовались по отношению к

науке лексике или лексикологии как важной и отдельной части языкознания, и эти термины дошли до нашего времени через научные труды. Конечно, из этих слов и терминов древней лингвистики, которые мы собрали в литературных, научных и учебных трудах древних ученых, можно сделать вывод, что наука лексикография таджикского языка имеет древнюю историю и в трудах наших ученых упоминаются примеры их первого использования, которые мы можем использовать в современной лингвистике как исторические эквиваленты.

Третий раздел второй главы называется **«Термины раздела морфологии»**. Обычно наука морфология изучает форму слова, ее изменение различными способами, причем каждое изменение формы приводит к новому значению. Таким образом, по своему предмету и сути наука сарф близка к разделу грамматики, называемому морфологией.

Следует отметить, что в данном разделе исследования представлены идеи Абу Насра аль-Фараби, Абу Али ибн Сины, Насир ад-Дина ат-Туси, Шамси Кайси ар-Рази и других относительно морфологии.

Учёные Абу Наср аль-Фараби и Абу Али Сино в своих трудах рассмотрели 54 лексических единицы и термина, связанных с областью морфологии, предоставив исчерпывающую информацию об их качествах и характеристиках, которые не утратили своей сути и сегодня. Их взгляды на морфологические аспекты были использованы и улучшены в работах последующих исследователей и ученых, таких как Насируддин Туси, Шамс Кайс Рози, Ходжа Хасан Нисари и ряд других. В то же время Шамс Кайс Рози в своих работах, посвящённых языкознанию, объяснил закономерности словообразования, суффиксы «-лох» и «-манд», притяжательные местоимения, которые употребляются с существительными и выражают принадлежность и объектные отношения «-ат», формообразующий суффикс «-ча», связка-

сказуемое «аст», артикль «-е», всего 34 словообразовательных и формообразующих суффикса существительных и прилагательных, а также их семантические оттенки.

В формировании и развитии терминологии раздела морфологии (сарф) важную роль играют морфологические записи Шамса Кайса Рози. В частности, выдающаяся заслуга Шамса Кайса Рози в области морфологии состоит в том, что он кратко разъяснил ряд словообразовательных моделей и морфологических правил таджикского языка. Тем самым заложив основу для исследования таджикского словообразования и морфологии в XIII веке. Лингвист Д. Ходжаев считает Шамса Кайса Рози одним из основоположников классической таджикской лингвистики и первооснователем таджикской грамматики. Он объяснил многие вопросы, связанные с лингвистикой, таким образом, как будто это было сделано на основе современных достижений таджикской лингвистики.

В «Аль-Муъджаме» Шамса Кайса Рози описаны многочисленные словообразовательные модели с суффиксами, которые используются до сих пор. Приведённые им сведения, хотя и не являются чисто морфологическими записями, имеют важное теоретическое значение для истории классической таджикской лингвистики, особенно для истории грамматики. Морфологические записи Шамса Кайса Рози, в частности, раздел, посвящённый словообразованию, заложили основу для дальнейшего написания трактатов по грамматике таджикского языка. Кроме того, излагая свои лингвистические идеи, он использовал лингвистическую терминологию.

Впервые классификация слов на части речи: имя, действие и частица встречается в трактатах «Логика» («Мантик») и «Книга знания» («Донишнома») Абуали ибн Сино: «Всякое слово (лафз) есть либо имя (ном/исм), либо

действие (куниш/феъл), либо частица (харф). На чистом [персидском] имя называют «исм», действие грамматисты именуют «феъл», а логики — «калима» [41, с. 49].

Ходжа Хасан Нишапури (XVI в.) в своём учебном трактате («Чохор гулзор» («Четыре цветника»)) дал предельно ясное и детальное толкование имени (исм) и глагола (феъл). Подобно Абу Насру аль-Фараби и Абуали ибн Сино, он также разделил слова на три категории [47, с. 13]. В данном подразделе мы исследовали этапы формирования и эволюции терминологии раздела сарф (морфология), которая в таджикском языкознании считается ключевой темой истории таджикской науки. Таким образом, в истории лингвистической науки для морфологии (сарфиёт) использовалось множество терминов, дошедших до нас через научные труды. Установлено, что термины морфологии применялись в трудах наших предшественников-учёных. Кроме того, мы осознали, что таджикская лингвистическая терминология имеет древние корни. Морфологические термины, использовавшиеся в научных и учебных трудах прошлого, заслуживают включения – после незначительной обработки и корректировки – в учебники таджикского языка как фундаментальные основы его грамматики.

Четвертый подраздел второй главы называется **«Терминология раздела синтаксиса»** и посвящён истории науки синтаксиса. Синтаксис (наҳв) — это наука, изучающая правила построения предложений и отношения слов в составе словосочетаний и предложений. Термин «наҳв» арабского происхождения и имеет различные толкования в словарях. Например, в авторитетном словаре «Ғиёс-ул-луғот» он объясняется так: «Наҳв означает направление, путь и подобное; а также — название науки, посредством которой познаётся грамматический строй арабской речи» [42, с. 338]. Следует отметить, что в прошлом синтаксическая наука применялась в соответствии с современной грамматикой.

Древние учёные, хорошо знавшие грамматику языка, чаще причислялись к «нахвиён» (синтаксистам). Одновременно приведены примеры, касающихся других аспектов синтаксиса: десять функций изофета в «Ғиёс-ул-луғот» и четыре типа изофетных словосочетаний в трактате «Чахор гулзор» Ходжи Хасана Нисори.

В данном разделе также на основе исследованных источников представлена информация о синтаксической терминологии, относящейся к видам изофетных конструкций, с конкретными примерами.

Насир Хусрав в своём сочинении «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн» («Соединение двух мудростей») классифицировал речь (нутқ), высказывание (қавл) и слово (калом) следующим образом: «Речь есть сущностное свойство разумной души. Она есть понятие и объект восприятия, не чувственна и не воображаема. Высказывание же — проявление речи и доказательство её существования» [43]. Эту классификацию можно назвать беспримерной систематизацией и трактовкой, поскольку современная мировая лингвистика текста проявляет тенденцию именно к таким классификациям и именно к таким трактовкам

Таким образом, наука синтаксиса в прошлом считалась важной и самостоятельной частью языкознания. Учёные этой области обсуждали в своих трудах ключевые проблемы данного раздела, использовали терминологию научного языкознания в сфере синтаксиса, а также давали разъяснения этим терминам.

Третья глава диссертации называется **«Таджикские лингвистические термины в современную эпоху»** и состоит из 2 подразделов. Данная глава посвящена изучению лингвистической терминологии в эпоху независимости. Относительно вопроса формирования терминологии таджикского языка на данном этапе лингвист С. Назарзода в своей монографии «Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих,

гаройиш ва дурнамо» («Терминология таджикского языка: история, тенденции и перспективы») высказал следующее мнение: «Процесс возрождения и модернизации таджикского языка, потребность в котором возникла ещё в конце XIX века, оформляется и в настоящее время вступает в новый этап своего развития и совершенствования под официальным названием «таджикский язык» в Средней Азии. В связи с этим наступает новый этап в терминологии таджикского языка, которая является одной из структурных частей и отражением жизненной силы языка» [20, с. 5].

Первый подраздел третьей главы назван **«Использование лингвистической терминологии в советское время»**, где рассматривается многовековая история терминологии и её становления как науки в таджикском языкознании с XX века. В то же время, были высказаны мнения лингвистов С. Айни, Н. Бектош, Р. Х. Навбори, Б. Азизи, О. Исмати, М. Расули, Я. И. Калонтарова и других по вопросам терминологии. Также представлены мнения видных терминологов С. Назарзода, Х. Маджидова, Ш. Рустамова, М. Шукурова, Х. Хусейнова, К. Шукуровой, Д. Ходжаева и других исследователей по вопросам терминологии. Следует отметить, что вклад усто́да Садраддина Айни в развитие таджикского языка в советский период был исключительным. Его роль в становлении современного таджикского литературного языка и реформе лингвистической терминологии отмечена выдающимися трудами. Именно поэтому Лидер нации, уважаемый Эмомали Рахмон, причислил его к бессмертным личностям таджикского народа, подчеркнув: «Устод в своих творениях раскрывает важнейшие исторические, социальные, политические и культурно-литературные аспекты жизни таджикского народа. Мудрыми изысканиями он доказывает древность истории и цивилизации таджиков» [40, с. 297].

Как известно, в советский период был издан трёхтомный труд «Грамматика таджикского литературного языка» для студентов вузов. Вклад учёных Академии наук Таджикской ССР в его подготовку весьма значителен. Первый том этого издания был опубликован издательством «Дониш» в 1985 году и составляет 335 страниц. В данной книге лингвистическая терминология использовалась разнообразно. Хотя вклад выдающихся учёных-языковедов в создание книги несомненен, по нашему мнению, этот труд не лишён некоторых недостатков. Например, в первой главе книги, озаглавленной «Фонетика», преимущественно применяется русско-европейская терминология.

Также языковед М. Рустамов в 1972 году издал словарь под названием «Таджикские грамматические термины», где были корректно разъяснены ряд лингвистических понятий [21, с. 124].

Одновременно в «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (Академическом словаре таджикского языка) термин «наҳв» определён следующим образом: «наҳв – раздел грамматики, изучающий предложение, синтаксис» [45, с. 846].

Таким образом, при анализе материалов установлено, что в советский период использование лингвистической терминологии было неоднородным. Ввиду доминирующего статуса русского языка в тот период большинство терминов, включая лингвистические, заимствовались из русского языка путём калькирования. При этом вклад таджикских языковедов и учёных в развитие, систематизацию и унификацию терминологии исключительно велик: ими опубликованы многочисленные труды, внёсшие весомый вклад в упорядочение терминосистемы таджикского языка того времени.

Второй подраздел третьей главы называется **«Изучение лингвистической терминологии эпохи независимости»**, и в ней анализируется терминология эпохи независимости.

Готовность функционально-структурной системы родного языка, наряду с другими общественно-историческими обстоятельствами, несомненно, становится одной из причин использования родного языка в качестве национального. Языковая ситуация в социологии рассматривается с точки зрения ее существования в конкретном обществе. Язык, сложившийся в процессе развития нации, предполагающий обязательное наличие литературно-письменной формы, близкой к простонародной и разговорной речи, и расширяющийся в этом отношении, является национальным языком.

В период независимости Таджикистана таджикский язык приобрёл статус государственного и стал языком научного развития.

Второй раздел третьей главы назван «Эпоха Независимости – новый этап развития таджикской лингвистической терминологии». В этой части речь идёт о новом периоде становления национальной идентичности, самопознания и национального самосознания в языковой политике. В книге Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона «Забони миллат - ҳастии миллат» («Язык нации - сущность нации») сказано: «С первых дней независимости мы приложили усилия для обогащения таджикского литературного языка, создав для его развития правовую основу. Наряду с этим был принят ряд документов, разработаны государственные программы для его прогресса. Ради возвеличения этой важной опоры нашей государственности были внесены изменения в законодательство. Ежегодно мы отмечаем «День языка» с достоинством и торжественностью, проводя в эти дни многочисленные научные и общественные мероприятия» [49, с. 6].

В данном разделе также представлены идеи современных таджикских лингвистов – М. Шукурова, М.Н.

Касимовой, Б. Камолиддинова, С. Назарзода, С. Шербоева, З.М. Мухторова, Ж. Гулназарзода, Г. Абдуллоевой, К. Турахасанова и др. – касательно: терминологии и терминотворчества, словаря национального языка, интеграции новых терминологических пластов нишноашиносӣ, забоншиносии равонӣ, забоншиносии иҷтимоӣ, маъношиносӣ, гуфтумон (семиотика, психолингвистика, социолингвистика, семантика, дискурс), сознательной замены заимствованных терминов исконными аналогами (напр., семисиология → маъношиносӣ).

В эпоху независимости достойного народа Таджикистана лингвисты особое внимание уделяют чистоте языка. Они стремятся к тому, чтобы каждое слово и термин, используемые в учебниках, были исконно таджикскими. Следует отметить, что после обретения государственной независимости в Республике Таджикистан сфера применения таджикского языка расширилась, а его политические, экономические и культурные связи со странами мира растут. Безусловно, таджикский народ с радостью принял этот период. Нельзя забывать: глобальные изменения во всех сферах нашей страны, особенно в лингвистической науке, требуют, чтобы не только язык, но даже слова и термины выражали национальную идентичность.

Таким образом, следует отметить, что использование лингвистической терминологии в эпоху Независимости преимущественно осуществляется на таджикском языке, поскольку первостепенной задачей лингвистов является адаптация слов и терминов к нормам таджикского языка. Безусловно, хотя учёные и специалисты в области языкознания проделали значительную работу по унификации терминов, некоторые проблемы всё ещё требуют решения. Было бы целесообразно провести научные изыскания по терминологии каждого раздела языкознания (фонетика,

лексикология, морфология, синтаксис) с освещением истории возникновения и этимологии терминов.

Второй раздел второго подраздела третьей главы «Роль Лидера нации в развитии таджикского языка и языкознания». В новейший период истории таджиков под предводительством, инициативой и мудрой политикой Основателя мира и национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона таджикский язык признан «уникальным лицом нации».

Новаторство и стратегическая воля Лидера нации в определении подлинного статуса таджикского языка – одного из ключевых направлений государственной языковой политики эпохи Независимости – стали образцом для подражания. Нельзя забывать, что, как подчёркнул Лидер нации: «В благословенную эпоху Независимости, создавшую благоприятные условия для расширения сферы применения государственного языка во всех областях общественной жизни, мы обязаны усердно трудиться для: повсеместного распространения языка, систематического обогащения его лексического состава, сохранения самобытности и чистоты государственного языка» [50]. Более того: впервые в мировой истории с высочайших трибун мира таджикское слово зазвучало в устах Лидера нации как свидетельство бытия таджикского государства и нации: «Сегодня мир знает и признает нас как «таджиков», наше государство – как «Таджикистан», а наш язык – как «таджикский язык» [51].

Выражение мыслей и инициатив с влиятельных мировых трибун на этом благородном и изящном языке значимо не только для таджикского народа, но и для народов региона и мира. Признание этих слов международным сообществом вновь подтверждает современную жизнеспособность и непреходящую ценность таджикского

языка, а также усердие сынов нации в сохранении его наследия.

Путём творчества, слова и деяний на протяжении древней и новой истории таджиков Лидер нации с присущим ему языковым мастерством и искренней, душевной манерой таджикской речи вновь доказал свойство языка «объединять» (бахамоварй) и «созидать единство» (вахдатофаринй). С сыновней преданностью и любовью он сплотил таджикский народ, принеся в страну мир, согласие, единство и стабильность.

«Мощь» и «конкурентоспособность» этого языка были научно доказаны им как проницательным исследователем. Очевидно, что государственная независимость вновь побудила цивилизованный и древний таджикский народ достойно поднять статус таджикского языка как государственного в новом обществе. Для того чтобы таджикский язык действительно достиг уровня национального и государственного языка, был представлен на мировой арене и выполнял другие свои функции и задачи, конкретные планы и дальновидная политика уважаемого Лидера нации сыграли эффективную и ключевую роль в реализации этой исторической и долгосрочной миссии.

Следует отметить, что защита таджикского языка со стороны Лидера нации уважаемого Эмомали Рахмона осуществляется должным образом, и наряду с этим таджикская лингвистическая наука на новом историческом этапе обретает новый импульс. В настоящее время публикуются новые труды и статьи, касающиеся вопроса защиты языка со стороны уважаемого Лидера нации. Таким образом, именно благодаря усилиям и новаторствам Главы государства уважаемого Эмомали Рахмона наш таджикский язык возродился, что смогло создать благоприятные условия

для дальнейшего развития таджикской лингвистической науки.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Исследование и анализ лингвистической терминологии таджикского языка на основе научных трудов, учебных материалов учёных и данных толковых словарей для освещения вопросов формирования и развития таджикской терминологии является одной из важнейших тем в истории таджикского языкознания. Анализ использованных материалов показал, что наши предшественники-учёные подробно освещали в своих трудах и толковых словарях большинство вопросов, связанных с орфографией, морфемами, способами словосочетаемости и синтаксического построения, а также других аспектов лингвистики и письменной речи. Это стало причиной сохранения языка в ходе различных исторических этапов и периодов расцвета/упадка государственного статуса таджикского языка. В целом, на основе изучения отдельных частей диссертационного исследования, можно прийти к следующим выводам:

1. В ходе исследования выяснилось, что в современный период изучение терминов и терминологии является одной из важных проблем языкознания, в том числе таджикского. Исследование древнейших научных трудов способствует определению структуры, моделей, методов и научных подходов к терминотворчеству и унификации терминологии в современной науке [1-М].
2. Проведённый анализ показал, что лингвистическая терминология таджикского языка формировалась в три исторических периода языка: древний, средний и новый. О терминологии древнего периода до наших дней не сохранилось конкретных данных. При изучении средневековых словарей – «Фарханги пахлавиг» и «Фарханги оим-евак» – мы обнаружили часть терминов,

использовавшихся в средневековье как лингвистические термины [1-М].

3. В древний период лингвистические знания арийских народов, развивавшиеся в эпоху Сасанидов, были утрачены, и лингвистическая терминология таджикского языка в средние века обрела иную форму [4-М].

4. После формирования таджикского литературного языка начала развиваться и система таджикской терминологии. Этот процесс начался в период правления Саманидов и продолжается по сей день. Саманидские эмиры создали благоприятные условия для терминологического обогащения языка науки. Этот процесс продолжался и после упадка государства Саманидов. Примеры такой терминологической и лексической работы мы наблюдаем в трудах Абунасра Фараби, Закарии Розы, Абуали ибн Сино, Абурайхона Беруни, Хакима Носира Хусрава, Ходжи Хасана Нисори и других средневековых учёных, которые создавали и использовали таджикские термины вместо арабских лингвистических терминов.

5. Краткое исследование научных трудов показало, что в IX-XI вв. язык достиг значительных успехов в области лингвистических концепций наряду с другими дисциплинами, такими как геометрия, астрономия, география, философия и медицина [1-М; 2-М].

6. Основу формирования лингвистической терминологии в средние века составляли толковые словари, философско-логические труды, трактаты по филологическим наукам, энциклопедии, а также отдельные разделы трактатов, непосредственно посвящённые языкознанию [1-М; 2-М].

7. Значительный вклад в формирование и развитие лингвистической терминологии таджикского языка внёс великий ученый Абуали ибн Сино. Его трактат «Махоридж-ул-хуруф» («Места произношения букв») с лингвистической точки зрения является уникальным трудом, где

использовались термины фонетики. Ибн Сино стремился применять таджикские термины вместо арабских [1-М; 2-М].

8. По некоторым вопросам, которые европейские учёные обсуждали в XIX-XX вв., таджикские учёные уже в X-XI вв. дали решения и установили соответствующие термины для лингвистических проблем. Пример этого мы видели в идеях Носира Хусрава о речи (нутк), высказывании (кавл) и слове (калом), а также в трудах Абдурахмона Джами о слове и его значении. В отношении дискурса – нового раздела языкознания, появившегося во второй половине XX в. в западной лингвистике, – Носир Хусрав обсуждал его гораздо раньше, обозначая термином «калом» (речь) [1-М; 6-М].

9. Толковые словари занимают важное место в истории формирования таджикского языка, лингвистической мысли и терминологии. Например, в Фарҳанги Чаҳонгирӣ», «Фарҳанги Рашидӣ», «Бурҳони котеъ», «Баҳори Аҷам», «Ғиёс-ул-луғот», «Тухфат-ул-аҳбоб» отдельно объяснялись разделы фонетики, лексикологии, морфологии и синтаксиса.

10. В системе лингвистической терминологии таджикского языка заметно развитие терминов фонетики. В формировании терминов фонетики выдающуюся роль сыграли учёные и философы Абунаср Фараби, Абуали ибн Сино, Носир Хусрав, Насируддин Туси и другие [1-М; 2-М].

11. Термины лексикологии в основном использовались в литературных произведениях, в том числе в трудах Абуали ибн Сино, Носира Хусрава, Насируддина Туси, Низами Арузи Самарканди, Рашиди Ватвота, Шамса Кайси Рози, Абдуррахмона Джами, Хусейна Ваиза Кашифи, Атоулло Махмуди Хусейни и др. Поэтому некоторые из этих терминов сегодня признаются как литературоведческие и в современном языкознании уступили место русским и европейским терминам. Например: таҷнис, маънии мутақориб, ғайримутақориб, мушокалот, истиора, таҷниси том, таҷниси

мураккаб (каламбур, близкое значение, неблизкое значение, омонимия, метафора, полный каламбур, сложный каламбур.

12. Термины раздела морфологии чаще использовались в энциклопедиях и словарях. Шамс Кайси Рози, изучая основы словообразования таджикского языка в связи с рифмоведением, объяснил в целом 34 словообразовательных и формообразующих аффикса имён и прилагательных с их смысловыми оттенками.

13. Трактат Ходжи Хасана Нисори «Чаҳор гулзор» («Четыре цветника») считается одним из источников развития терминов морфологии. В ходе изучения этого труда выяснилось, что в нём использовано более 100 терминов раздела морфологии.

14. В советский период развитие лингвистической терминологии, её исследование и изучение были организованы в соответствии с требованиями того времени. В языкознание, в зависимости от целей и методов исследования, преимущественно проникали европейские и русские термины.

15. Эпоха Независимости рассматривается как период возрождения лингвистической терминологии в соответствии с национальной и международной наукой с учётом беспрецедентного развития техники и информации.

16. Заслуживает высокой оценки, что период стабильности и формирования развития таджикского языка связан с эпохой Независимости Республики Таджикистан и языковой политикой Основателя мира и национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмона. Именно благодаря усилиям и новаторским решениям Главы государства, уважаемого Эмомали Рахмона, наш таджикский язык пережил второе рождение, что создало благоприятную основу для будущего развития науки таджикского языкознания.

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЙ

В современном таджикском языкознании проблема изучения и рассмотрения таджикской лингвистической терминологии до сих пор не была предметом отдельного изучения. В связи с этим, на основе данного исследования предлагаются следующие рекомендации:

1. Результаты исследования могут заложить основу для рассмотрения лингвистической терминологии в различные исторические периоды.

2. Данный материал может быть использован при составлении новых словарей лингвистической терминологии.

3. Изучено формирование таджикской лингвистической терминологии в древний, средний, новый и современный периоды, что может быть использовано при изучении языкознания этих периодов.

4. Лингвистическая терминология таджикского языка была изучена отдельно с точки зрения фонетики, лексикологии, морфологии, в некоторой степени словообразования и синтаксиса, и полученный материал может быть использован в этом направлении.

5. Достойно изучена роль Основателя мира и национального единства — Лидера нации, Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмона, в сохранении чистоты языка и его развитии в качестве вводной части, что предлагается широкому кругу читателей и может способствовать более полным изысканиям и исследованиям в этом направлении.

6. Результаты исследования могут быть применены при изучении терминологии, в том числе терминологии таджикского языка.

7. Необходимо изучить систему, положение и использование словарей и энциклопедий с точки зрения терминологии.

8. Лучшие словари и труды таджикских учёных средневековья должны быть изучены с точки зрения новой лингвистической науки, и на этой основе должны быть составлены новые словари.

9. Разработка и публикация отраслевых словарей и глоссариев является ещё одним средством познания таджикской терминологической науки.

10. Поэтапная разработка и публикация электронного словаря лингвистической терминологии от древности до современности считается одним из средств развития языкознания.

I. СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

А). На таджикском и русском языках:

1. Анварӣ, С. Бархе аз истилоҳоти баҳши “Сарф” таҷдиди назар меҳаҳад / С. Анварӣ // Забон - ҳастии миллат. – Душанбе, 2019, –С. 34-37
2. Ганиева, М.А. Становление и развитие фонетической терминологии таджикского и французского языков: дисс. канд. фил. наук / М. А. Ганиева. – Душанбе, 2020, - 202 с.
3. Герсенберг, Л.Г. Лингвистическая мысль и языковедческая практика в Иране в домонгольское время / Л.Г.Герсенберг, Д. Саймиддинов // История лингвистических учений. Средневековый Восток. – М., 1981. – С. 69-115.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Фонетика ва морфология. Ҷ. 1.–Душанбе: Дониш, 1985. –350 с.
5. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷумлаҳои мураккаб. Ҷ.3. –Душанбе: Дониш, 1989. –220 с.
6. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷумлаҳои содда. Ҷ.2. –Душанбе: Дониш, 1987. – 368 с.
7. Джаматов, С. Становление и развитие лингвистической терминологии таджикского и английского языков. дис... докт. филол. наук: 10.02.20 / С. Джаматов. – Душанбе, 2017. – 412 с.
8. Додаров, О. Масъалаҳои забоншиносӣ дар «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун»-и Вочидалии Мучмалӣ. – Душанбе, 2019. – 152 с.
9. Ильясов, Ф.Б Лингвистические взгляды Насируддина Туси: автореф. дисс. ... фил. наук. / Ф.Б. Ильясов. – Душанбе, 2019. – 25 с.
10. Искандарова, Д.М. Взаимовлияние лингвистических школ и традиции и роль таджикской лингвистической традиции в истории мирового языкознания. // Забон – рукни тоат. – Душанбе, 2004. – С. 128-134.

11. Қосимова М.Н. Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷик.// М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 113 с.
12. Қосимова, М. Н. Истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ (маълумотномаи мухтасар). // М. Н. Қосимова. – Душанбе: Сино, 2007. – 172 с
13. Қосимова, М.Н. Назаре ба истилоҳоти забоншиносии пешин // Паёми Донишгоҳ, №1, 1990.
14. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олий, қисми I.// М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2010. – 490 с.
15. Қурбонов, Н. Ф. Андешаҳои забоншиносии Шамси Қайси Розӣ / Н. Ф. Қурбонов. Душанбе, 2014. – 147 с.
16. Мирбобоев, А. Муқаддимаи филологияи эронӣ. // А. Мирбобоев. – Душанбе, 2015. – 320 с.
17. Мирзоёров, Ф.Н. Грамматические комментарии в таджикских толковых словарях XVI - XIX вв: автореф. дисс. кандид. филол. наук. – Душанбе, 2011. - 22 с.
18. Рустамов, М. Таджикская грамматическая терминология [Матн] / М. Рустамов – Душанбе: Дониш, 1972. – 124 с.
19. Саймиддинов, Д. Вожашиносии забони форсии миёна / Д. Саймиддинов. Душанбе: Пайванд, 2001. – 310 с.
20. Саймиддинов, Д. Пажӯҳишҳои забоншиносӣ / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Шарқи озод, 2013. – 207 с.
21. Саймиддинов, Д. Форсии бостон / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2007. – 190 с.
22. Содикӣ, А. Илми забон дар Эрони бостон / А. Содикӣ // Маҷаллаи Сухан. - № 1. Хурдои 1349. - С. 29-37
23. Сулаймонов, С. Нигоҳе ба рисолаи овошиносии Ибни Сино” Махориҷ ул хуруф [Матн] / С. Сулаймонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2016. – №4/6(209) – С. 7-13.
24. Султонов, М. Ибни Сино ва илми забон / М. Султонов // Мактаби советӣ. – Душанбе, 1973. - № 12.

25. Султонов, М.Б. Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмӣи форсӣ-1251265тоҷикӣ / М.Б. Султонов. – Душанбе: Дониш, 2008. – 334 с.
26. Хоҷаев, Д. Аз таърихи илми забоншиносӣ / Д. Хоҷаев // Садои шарқ, 1994. №3-4. – С.81- 82.
27. Хоҷаев, Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XV. / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 2003. – 280 с.
28. Хоҷаев, Д. Гуфтори нақӯ кӯҳан нагардад / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 2013. – 230 с.
29. Хоҷаев, Д. Мушоҳидаҳои Насириддини Тусӣ дар боби вожашиносӣ / Д. Хоҷаев // Сохтор ва қорбасти воҳидҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1999. - С. 43 – 47.
30. Хоҷаев, Д. Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии форсӣ тоҷик дар асрҳои миёна / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 1998. – С.13.
31. Хоҷаев, Д. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянқунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 2021. – 141 с.
32. Хоҷаев, Д. Шамс Қайси Розӣ ва асосҳои дастури забони тоҷикӣ / Д. Хоҷаев // Маҷмуаи мақолоти ҳамоиши байналмилалии «Ҷойҳои Рӯдакӣ ва забони тоҷикӣ дар муқолаҳои фарҳангӣ». –Хучанд, 2008. – С. 332-339.
33. Хусрав, Н. Виҷағҳои шаклгирӣи дастури забони форсии дарӣ дар Афғонистон / Х. Назарӣ. - Душанбе, 2018. – 25 с.
34. Ҳусайнқули Котибӣ. Таърихи мухтасари насри форсӣ / Котибӣ Ҳусайнқул. – Табрез, 1948. – С.7.
35. Ҷалолова, Ф.А. Афкори забоншиносӣ дар «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ [Матн] / Ф. А. Ҷалолова. – Хучанд, 2012, 160 с.
36. Ҷанг, Л. Таҳлили сохторӣ ва маъноии истилоҳоти забоншиносӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва ҷинӣ: дисс. ... барои дарёфти номзади илми филология / Л. Ҷанг. – Душанбе, 2023, - 190 с.

37. Эмомалӣ, Раҳмон. Чехраҳои мондагор / Э. Раҳмон. – Душанбе, 2016. – 536 с.

Б). ИСТОЧНИКИ:

38. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёсуллуғот. Ҷ. 1. – Душанбе, 1987. – 480 с.
39. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёсуллуғот. Ҷ. 2. – Душанбе, 1988. – 416 с.
40. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ. // Б. Муҳаммадхусайн. – Душанбе: Адиб, 2005. Ҷ. II. – 571 с.
41. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ. // Б. Муҳаммадхусейн. – Душанбе: Адиб, 1992. Ҷ. I. – 416 с.
42. Тӯсӣ Насируддин. Асос-ул-иктибос. – Техрон, 1323. – С. 8-48.
43. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1 [Матн]. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с.
44. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 2 [Матн]. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 947 с.
45. Фарҳанги оим-евак: матн, оғонависӣ, тарҷумаи форсӣ, ёддошт ва вожанома. Падидоварон: Фарзона Гуштосб, Нодӣ Ҳочипур. – Техрон: Пажӯҳишгоҳи улуми инсонӣ ва мутолиот, 1397. – 366 с.
46. Фарҳанги тасвирии забони тоҷикӣ. Ҷ. I. – Душанбе: ЭСТ, 2008. – 908 с.; Ҷ. 2. – 909 с.
47. Шамси Қайси Розӣ. Ал-мӯъҷам.// Розӣ Шамси Қайс. – Душанбе: Адиб, 1991. – 464 с.
48. Эмомалӣ, Раҳмон. Забони миллат–ҳастии миллат. Китоби 1[Матн] / Раҳмон Э. – Душанбе, 2016. – 516 с.
49. Эмомалӣ, Раҳмон. Забони миллат–ҳастии миллат. Китоби 2 [Матн] / Раҳмон Э. – Душанбе, 2020. – 431 с.

В). Электронные ресурсы:

50. Эмомалӣ, Раҳмон. / Паём ба муносибати Рӯзи забони давлатӣ. 04.11.2016, [Манбаи электронӣ] // Низоми дастрасӣ: URL: <http://president.tj/event/news/49106> (санаи муроҷиат: 13.11.2024).
51. Эмомалӣ, Раҳмон. / Суҳанронӣ ба муносибати Рӯзи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 04.10.2019, [Манбаи электронӣ] // Низоми дастрасӣ: URL: <http://president.tj/event/news/49106> (санаи муроҷиат: 11.11.2024).

II. ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ

А). Публикации в рецензируемых научных журналах Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан:

- [1-М]. Нажмудинзода, Р.Х. Назаре ба таърихи фарҳангшиносии тоҷик / Р.Х. Нажмудинзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе: Сино, 2017. - № 4/6 (140). –С. 93-97. ISSN 2413-516X
- [2-М]. Нажмудинзода, Р.Х. Ташаккули истилоҳоти забоншиносӣ дар асрҳои миёна / Р.Х. Нажмудинзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе: Сино, 2017. - № 4/7 (163) – С. 140-143. ISSN 2413-516X
- [3-М]. Нажмудинзода, Р.Х. Назаре ба таърихи ташаккули истилоҳот / Р.Х. Нажмудинзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе: Сино, 2018. - № 4 (163) – С. 87-90. ISSN 2413-516X
- [4-М]. Нажмудинзода, Р.Х. Нақши низомии грамматикӣ ва арабӣ дар ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷикӣ / Р.Х. Нажмудинзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе: Сино, 2020. - № 2 (163) – С. 79-86. ISSN 2413-516X
- [5-М]. Нажмудинзода, Р.Х. Корбурди истилоҳоти забоншиносӣ дар марҳилаи ташаккули забони адабии тоҷикӣ / Р.Х. Нажмудинзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. - Душанбе, 2021. - № 3 (43). - С. 67-73. ISSN 2226-9355
- [6-М]. Гулназарзода, Ж.Б. Нақши Пешвои миллат дар рушди забон ва илми забоншиносии тоҷикӣ / Ж.Б. Гулназарзода, **Р.Х. Нажмудинзода** // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. - Душанбе, 2024. - № 4 (56). – С. 5-9. ISSN 2226-9355

Б). Статьи в других научных сборниках и изданиях:

[7-М]. Нажмудинзода, Р.Х. Даврони истиқлол – марҳилаи нави инкишофи истилоҳоти забоншиносии тоҷик / Р.Х. Нажмудинзода // Конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ бахшида ба рӯзи забони давлатӣ таҳти унвони “Забони тоҷикӣ дар арсаи паёмадҳои нав”. – Душанбе, 2024. - С.260-265

[8-М]. Нажмудинзода, Р.Х. Баёни донишмандони асримиёнагии тоҷик доир ба истилоҳоти баҳши луғатшиносӣ / Р.Х. Нажмудинзода // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ “Ховаршиносии муосир ва дурнамои рушди он: масоили забоншиносӣ, матншиносӣ ва робитаҳои адабӣ”. - Хучанд, 2024. – С.178-182.

АННОТАТСИЯ

ба автореферати диссертатсияи Нажмудинзода Рисолат Хайридин дар мавзуи «**Таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик**» барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи ихтисоси 10.02.19 – Назарияи забон.

***Калидвожаҳо:** забоншиносӣ, истилоҳотиносӣ, мафҳум, концепт, забони адабии тоҷикӣ, таърихи забон, грамматика, овошиносӣ, луғатиносӣ, сарф, наҳв.*

Мақсади таҳқиқот. Мақсади асосии таҳқиқот баррасии ҳамаҷонибаи таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик мебошад, ки дар асоси маводди фарҳангҳои мавҷудаи пешин ва осори донишмандони асрҳои миёна сурат гирифтааст.

Методҳои таҳқиқот. Зимни таҳияи диссертатсия аз усулҳои муқоисавӣ-таърихӣ, хронологӣ, таҳлилий, назариявӣ истифода бурда шудааст.

Навгонии илмӣ таҳқиқот. Навгонии таҳқиқ дар ин аст, ки бори нахуст дар илми забоншиносии тоҷик таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносӣ мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор гирифта, вижаҳои он дар мароҳили гуногуни таърихӣ муайян карда шудааст.

Ҳамчунин, дар натиҷаи пажӯҳиш навгонии зерин низ муайян карда шуд:

- бори нахуст аз нигоҳи илми мусоирӣ забоншиносӣ ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар даврони бостон ва асри миёна ба таври ҷудогона омӯхта шуд;

- бори аввал таъсирпазирии байниҳамдигарии низомии грамматикӣ араб, олимони тоҷиктабор ва ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик баррасӣ карда шуд;

- нахустин маротиба истилоҳоти баҳши овошиносӣ, луғатиносӣ, сарф ва наҳв дар илми забоншиносии гурӯҳбандӣ карда шуд;

- бори нахуст қарбурди истилоҳоти забоншиносӣ дар даврони шуравӣ, рушди он дар замони истиқлол ва саҳми Пешвои миллат дар густариши забони тоҷикӣ мавриди пажӯҳиш қарор гирифт.

АННОТАЦИЯ

на автореферат диссертации **Наджмудинзода Рисолат Хайридин** на тему **«История формирования таджикской лингвистической терминологии»** на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.19 – Теория языка.

Ключевые слова: языкознание, терминология, концепт, понятие, таджикский литературный язык, история языка, грамматика, фонология, лексикология, узус, грамматика.

Цель исследования. Основной целью исследования является комплексное рассмотрение истории формирования таджикской лингвистической терминологии на основе материалов существовавших древних культур и трудов средневековых ученых.

Методы исследования. При подготовке диссертации использовались сравнительно-исторический, хронологический, аналитический и теоретический методы.

Научная новизна исследования. Новизна исследования заключается в том, что впервые в таджикском языкознании проанализирована и исследована история формирования лингвистической терминологии, выявлены ее особенности в разные исторические периоды.

Также в результате исследования были выявлены следующие инновации:

- впервые отдельно с точки зрения современной лингвистики изучено формирование таджикской лингвистической терминологии в древности и средневековье;
- впервые рассмотрено взаимовлияние арабской грамматической системы, таджикских учёных и формирование таджикской лингвистической терминологии;
- Впервые в лингвистической науке сгруппирована терминология областей фонологии, лексикологии, синтаксиса и грамматики;
- Впервые изучено использование лингвистической терминологии в советское время, её развитие в период Независимости, а также вклад Лидера нации в развитие таджикского языка.

ANNOTATION

on the abstract of the dissertation of Nadzhmudinzoda Risolat Khayridin on the topic "History of the formation of Tajik linguistic terminology" for the degree of candidate of philological sciences in the specialty 10.02.19 - Theory of language.

Keywords: linguistics, terminology, concept, notion, Tajik literary language, history of language, grammar, phonology, lexicology, usage, grammar.

The purpose of the study. The main purpose of the study is a comprehensive examination of the history of the formation of Tajik linguistic terminology based on the materials of existing ancient cultures and the works of medieval scholars.

Research methods. In preparing the dissertation, comparative-historical, chronological, analytical and theoretical methods were used.

Scientific novelty of the study. The novelty of the study lies in the fact that for the first time in Tajik linguistics the history of the formation of linguistic terminology has been analyzed and studied, its features in different historical periods have been identified.

Also, as a result of the study, the following innovations were revealed:

- for the first time, the formation of Tajik linguistic terminology in antiquity and the Middle Ages has been studied separately from the point of view of modern linguistics;

- for the first time, the mutual influence of the Arabic grammatical system, Tajik scientists and the formation of Tajik linguistic terminology has been considered;

- for the first time in linguistic science, the terminology of the fields of phonology, lexicology, syntax and grammar has been grouped;

- for the first time, the use of linguistic terminology in Soviet times, its development during the period of independence, as well as the contribution of the Leader of the Nation to the development of the Tajik language have been studied.